

वर्ग उपक्रमांचे आयोजन

शिक्षकांसाठी मार्गदर्शक पुस्तिका

महाराष्ट्र राज्य शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषद (विद्या प्राधिकरण), पुणे

निर्मिती व प्रकाशन :

संचालक, महाराष्ट्र राज्य शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषद (विद्या प्राधिकरण), पुणे
संस्थापक, शांतिलाल मुथ्था फाउंडेशन, पुणे

मुद्रक : रुना ग्राफिक्स, पुणे

© सर्व हक्क प्रकाशकांच्या स्वाधीन

प्रथमावृत्ती : जून २०१७

मूल्यवर्धन

शांतिलाल मुथ्था फाउंडेशन

वर्ग उपक्रमांचे आयोजन

शिक्षकांसाठी मार्गदर्शक पुस्तिका

महाराष्ट्र राज्य शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषद (विद्या प्राधिकरण), पुणे

या पुस्तिकेसंदर्भात

प्राथमिक वर्गातील 'मूल्यवर्धन'चे उपक्रम घेण्यासाठी ही पुस्तिका शिक्षक / शिक्षक प्रशिक्षक ह्यांना मार्गदर्शक पुस्तिका आहे. या मार्गदर्शक पुस्तिकेची एकूण चौदा विभाग, तसेच परिशिष्ट आणि उत्तरसूची अशी विभागणी केलेली असून ती पुढील प्रमाणे आहे:

विभाग	शीर्षक	पान क्र.
१	मूल्यवर्धन कार्यक्रमाची ओळख	१
२	मूल्यवर्धन कार्यक्रमाचा आराखडा	२
३	वर्गस्तरावरील उपक्रम	६
४	उपक्रम पुस्तिकांचा परिचय	८
५	उपक्रमाचे घटक	१३
६	उपक्रमांचे मुख्य प्रकार	१५
७	उपक्रम कसे घ्यावेत?	१९
८	सहयोगी अध्ययन पद्धती	२१
९	प्रश्न विचारण्याचे कौशल्य	२६
१०	वर्गव्यवस्थापन	३१
११	सहयोगी खेळ	३७
१२	विद्यार्थ्यांचे मूल्यमापन	३९
१३	नेहमी विचारले जाणारे प्रश्न आणि सर्वसाधारण आव्हाने	४३
१४	मूल्यवर्धन उपक्रमांशी मुलांची ओळख	४९
	परिशिष्ट : मूल्यांकन निरीक्षण तत्त्वा	५०
	उत्तरसूची	

ही मार्गदर्शक पुस्तिका मूल्यवर्धन क्षमता विकसन कार्यशाळेत सहभागी झालेल्या प्रशिक्षणार्थीसि साहाय्यक ठरेल तसेच शिक्षकांसाठी तयार केलेल्या मूल्यवर्धन ई-लर्निंग सी.डी.ला पूरक ठरेल. (उदाहरणार्थ : जर तुमच्याकडे सी.डी. पाहण्यासाठी संगणकाची सोय नसेल तर तुम्ही या मार्गदर्शक पुस्तिकेची मदत घेऊ शकाल.)

ज्या शिक्षकांनी मूल्यवर्धन क्षमता विकसन कार्यशाळेत सहभाग घेतला नसेल, त्यांनाही वर्ग उपक्रम आयोजित करण्यासाठी संबंधित संकल्पना आणि कौशल्ये यांविषयी सर्वसाधारण समज येण्यासाठी ही पुस्तिका मार्गदर्शक ठरेल.

वरील नमूद केलेल्या चौदाही विभागात बहुपर्यायी चाचण्या दिलेल्या आहेत. तुम्ही या चाचण्यांचा उपयोग एखाद्या विभागासंदर्भातील तुमची समजूत तपासण्यासाठी करू शकता. सर्व चाचण्यांची उत्तरे पुस्तिकेच्या शेवटी देण्यात आली आहेत.

मूल्यवर्धन कार्यक्रमाची ओळख

व्याप्ती:

- मूल्यवर्धन म्हणजे काय ?
- त्याची गरज काय ?

मूल्यवर्धन म्हणजे काय ?

मुलांमध्ये घटनात्मक मूल्ये शालेय वयातच रुजायला हवीत, तसेच भविष्यात त्यांच्यामधून चांगले लोकशाहीभिमुख नागरिक घडायला हवेत, या उद्देशाने शाळांसाठी मूल्यवर्धनाचा कार्यक्रम तयार करण्यात आला आहे.

मूल्यवर्धन कार्यक्रम का आवश्यक आहे ?

मूल्यवर्धन कार्यक्रम आवश्यक आहे कारण :

- मुलांमध्ये घटनात्मक मूल्ये रुजावीत, हे आपल्या देशातील शालेय शिक्षणाचे मूलभूत उद्दिष्ट आहे. यासाठी शाळांनी विद्यार्थ्यांना मदत करणे अपेक्षित आहे. शालेय अभ्यासक्रमात हे उद्दिष्ट नमूद केलेले आहे.
- मूल्यवर्धनाच्या माध्यमातून शाळा हे उद्दिष्ट नियोजित, पद्धतशीर आणि नियमित रीतीने साध्य करू शकतील.

मुलांमध्ये घटनात्मक मूल्ये रुजावीत यासाठी शाळा प्रयत्न करत असतातच. मूल्यवर्धन कार्यक्रमामुळे या प्रयत्नांना आणखी बळकटी मिळेल.

कार्यक्रमाचे विकसन कोणी केले आहे ?

पुण्यातील शांतिलाल मुथ्था फाउंडेशन या स्वयंसेवी संस्थेने मूल्यवर्धन कार्यक्रम विकसित केला आहे. या संस्थेविषयी अधिक जाणून घेण्यासाठी www.mutthafoundation.org या संकेतस्थळाला भेट द्या.

चाचणी १: योग्य पर्याय निवडा.

मूल्यवर्धन म्हणजे :

१. प्रामुख्याने प्रौढांसाठी मूल्यशिक्षण कार्यक्रम
२. कौशल्य विकास कार्यक्रम
३. विद्यार्थ्यांमध्ये घटनात्मक मूल्ये रुजविण्यासाठी आखलेला कार्यक्रम
४. मुलांमध्ये सर्वसाधारण मूल्ये रुजविण्यासाठी राबवलेला कार्यक्रम

सारांश

- मुलांमध्ये घटनात्मक मूल्ये रुजावीत आणि ते देशाचे जबाबदार नागरिक व्हावेत, हा मूल्यवर्धन कार्यक्रमाचा हेतू आहे.
- 'मूल्यवर्धन' चा हेतू शालेय अभ्यासक्रमाच्या उद्दिष्टांशी सुसंगत आहे.

मूल्यवर्धन कार्यक्रमाचा आराखडा

व्यापी :

- मूल्यवर्धन मूल्ये
- 'मूल्यवर्धन चा अध्ययन-अध्यापन दृष्टीकोन
- 'मूल्यवर्धन'चे घटक

मूल्यवर्धन मूल्ये

'मूल्यवर्धन'च्या आणि एकूणच या सर्व कार्यक्रमाच्या मुळाशी भारतीय संविधानातील खालील चार मुख्य मूल्यांचा समावेश आहे :

- स्वातंत्र्य
- न्याय
- समता
- बंधुता

राष्ट्रीय अभ्यासक्रम आराखडा २००५ मध्ये घटनात्मक मूल्यांच्या आधारावर आठ मूल्ये शालेय शिक्षणाच्या संदर्भात सुचवलेली आहेत. मूल्यवर्धन या आठ मूल्यांवर आधारित आहेत.

ही मूल्ये पुढीलप्रमाणे आहेत :

- मानवी प्रतिष्ठेचा आदर
- स्वायत्तता
- जबाबदारी
- चिकित्सक आणि सर्जनशील विचार
- विविधतेचा आदर
- सुसंवादी नातेसंबंध
- इतरांबद्दल आस्था
- सक्रीय योगदान

पुढील तक्त्यात प्रत्येक मूल्य आणि त्याचा घटनात्मक मूल्याशी असणारा संबंध दर्शविला आहे.

मूल्ये	अर्थ	वर्तनात्मक उदाहरण	संबंधित घटनात्मक मूल्य
मानवी प्रतिष्ठेविषयी आदर	प्रत्येक व्यक्तीची प्रतिष्ठा आणि योग्यता यांचा आदर करणे.	स्थियांचा आदर करणे.	समता
स्वायत्तता	स्वतंत्र विचार आणि अभिव्यक्ती आचरणात आणणे; आपल्याप्रमाणे इतरांनाही असे हक्क असल्याची जाणीव असणे.	विविध प्रसारमाध्यमांतील बातम्यांविषयी स्वतःचे मत तयार करणे.	स्वातंत्र्य आणि न्याय
जबाबदारी	स्वतःच्या कृत्यांची जबाबदारी घेणे, इतरांशी व्यवहार करताना प्रामाणिकपणा, न्याय, निष्ठा आणि समंजसपणा यांचे पालन करणे, प्रचलित नियम आणि कायद्याच्या चौकटीमध्ये आपले पर्याय आणि हक्क यांचा वापर करणे.	नियमांचे पालन करणे, खरे बोलणे.	न्याय
चिकित्सक आणि सर्जनशील विचार	स्वतःचे व इतरांचे दृष्टीकोन आणि श्रद्धा यांचे विश्लेषण करण्यासाठी सकारात्मक प्रयत्न करणे, मित्र व प्रसार माध्यमांचा प्रभाव आपल्यावर कसा पडतो हे ओळखणे, जागतिक पातळीवरील प्रश्नांचा विचार करणे; आणि निरनिराळ्या समस्या आणि आव्हाने यांवर नावीन्यपूर्ण उपाय शोधण्याचा प्रयत्न करणे.	जाहिराती आपल्यावर कशा प्रभाव टाकतात याबद्दल विचार करणे.	स्वातंत्र्य
विविधतेचा आदर	व्यक्ती-व्यक्तीमधील फरक ओळखून, त्यांचा सन्मान करणे. वेगवेगळ्या सामाजिक समूहांच्या संस्कृती ओळखणे आणि त्यांचा आदर करणे.	सर्व धर्मांच्या सण-उत्सवात सहभाग घेणे.	बंधुता, समता
सुसंवादी नातेसंबंध	इतरांशी आदराने आणि सुसंवाद ठेवून वागणे, त्यांच्यासोबत शांतता आणि सहकराच्या भावनेने राहणे, आणि इतरांच्या हक्कांचा मान ठेवणे.	शेजा-यांशी चांगले नातेसंबंध राखणे.	बंधुता
इतरांबद्दल आस्था	इतरांच्या, विशेषतः वंचित व्यक्तीच्या आणि समूहाच्या हिताबद्दल आस्था आणि संवेदनशीलता दाखविणे.	गोरगरिबांना मदत करणे.	समता
सक्रीय योगदान	इतरांच्या कल्याणासाठी जाणीवपूर्वक प्रयत्न करणे.	सामाजिक प्रकल्पावर काम करणे.	बंधुता

मूल्यवर्धन उपक्रमाद्वारे घटनात्मक मूल्यांशी संबंधित आठ मूल्यांचा आणि काही क्षमतांचा प्रसार केला जातो. या क्षमतांचा विचार आपण पुढे करणार आहोत.

चाचणी २ : योग्य पर्याय निवडा.

भारतीय राज्यघटनेत समाविष्ट असलेली प्रमुख मूल्ये अशी आहेत :

१. न्याय
२. कायदा
३. समता
४. मानवता
५. स्वातंत्र्य
६. प्रगती
७. बंधुता
८. विकास
९. परंपरा

चाचणी ३ : योग्य पर्याय निवडा.

घटनेतील मूल्यांशी संबंधित आठ मूल्यवर्धन मूल्ये अशी आहेत:

१. मोठ्यांचा आदर करणे
२. मानवी प्रतिष्ठेचा आदर
३. शिस्त
४. स्वायत्तता
५. जबाबदारी
६. नीटनेटकेपणा
७. चिकित्सक आणि सर्जनशील विचार
८. आज्ञाधारकपणा
९. विविधतेचा सन्मान
१०. सुसंवादी नातेसंबंध
११. वक्तव्यरपणा
१२. इतरांबद्दल आस्था
१३. सक्रीय योगदान

अध्ययन-अध्यापन दृष्टीकोन

'मूल्यवर्धन'शी संबंधित आठही मूल्ये ही 'समग्र शाळा दृष्टीकोन' या संकल्पनेतून पुरस्कृत केलेली आहेत. याचा अर्थ असा की, शाळेतील एकूण वातावरण आणि कार्यपद्धती यांच्याशी या आठ मूल्यांची गुंफण हवी.

शिक्षण अधिकार कायद्यानुसार अध्ययन आणि अध्यापन हे विद्यार्थीकेन्द्री असले पाहिजे; आणि शाळेतील वातावरण विद्यार्थी-स्नेही असायला हवे. म्हणूनच, मूल्यवर्धन मूल्ये विद्यार्थ्यांना 'शिकविण्यात' येत नाहीत. तर वेगवेगळ्या उपक्रमांमधून विद्यार्थी ही मूल्ये आत्मसात करतात. शिक्षकांची भूमिका सुलभकाची असते.

मूल्यवर्धन कार्यक्रमाचे घटक

'मूल्यवर्धन'ची समग्र शाळा, विद्यार्थीकेन्द्री दृष्टीकोन असणारी कार्यपद्धती पुढील तीन घटकांवर आधारित आहे:

- वर्ग पातळीवरील उपक्रम
- शालेय पातळीवरील उपक्रम
- शालेय अभ्यासक्रमाचा अध्ययन अध्यापनाशी संबंध जोडून आयोजित करावयाचे उपक्रम

या दस्तऐवजात वर्गस्तरावरील उपक्रम या पहिल्या घटकावर भर दिला आहे.

चाचणी ४: योग्य पर्याय निवडा.

क्रमांक	विधान	बरोबर	चूक
१	मूल्यवर्धन उपक्रमाद्वारे घटनात्मक मूल्यांवर आधारित आठ मूल्ये रुजण्यासाठी प्रोत्साहन दिले जाते.		
२	ही मूल्ये विद्यार्थ्यांना व्याख्यानांमधून शिकविली जातात.		
३	मूल्यवर्धन कार्यक्रम शिक्षककेन्द्री पद्धतीवर आधारित आहे.		
४	वर्गस्तरावरील उपक्रम हा मूल्यवर्धनचा एक घटक आहे.		

सारांश

- मूल्यवर्धन कार्यक्रमाद्वारे घटनात्मक मूल्यांवर आधारित आठ मूल्यांचा प्रसार केला जातो.
- 'समग्र शाळा दृष्टीकोन' ह्या संकल्पनेतून मूल्यवर्धनच्या आठही मूल्य विकसनाला प्रोत्साहन दिले जाते.
- मूल्यवर्धनात मूल्ये शिकविली जात नाहीत, तर ती मूल्ये उपक्रमांच्या माध्यमातून मुले आत्मसात करतात.

वर्गस्तरावरील उपक्रम

व्याप्ती:

- 'मूल्यवर्धन'चे वर्गस्तरावरील उपक्रम म्हणजे काय ?
- वर्गस्तरावरील उपक्रमांच्या अध्ययन निष्पत्ती काय आहेत ?
- वर्गस्तरावरील उपक्रम का, केव्हा, कसे आणि कोठे आयोजित करायचे ?

'मूल्यवर्धन'चे वर्गस्तरावरील उपक्रम म्हणजे काय ?

'मूल्यवर्धन'ची आठ मूल्ये आणि संबंधित क्षमता आत्मसात करण्यास मुलांना मदत व्हावी यासाठी इयत्तावार, विविध प्रकारचे वर्गस्तरावरील उपक्रम तयार करण्यात आले आहेत. हे उपक्रम आठ अध्ययन निष्पत्तींच्या आधारावर तयार केले आहेत. आठपैकी एक किंवा अधिक अध्ययन निष्पत्ती साध्य व्हाव्यात अशा तच्छेने उपक्रम तयार करण्यात आले आहेत.

अध्ययन निष्पत्ती

आठ अध्ययन निष्पत्ती पुढीलप्रमाणे आहेत :

- व्यक्तिगत विकासासाठी आणि प्रभावी व्यक्तिमत्वासाठी स्वजाणीव आणि स्वयंव्यवस्थापन कौशल्ये यांचा वापर करणे.
- स्वतंत्रपणे विचार करणे.
- जबाबदारीने निर्णय घेणे.
- स्वतःशी, इतरांशी तसेच संपूर्ण जगाशी संबंधित घडामोर्डींवर चिकित्सकपणे विचार करणे आणि यासंबंधित समस्या आणि आव्हानांवर नावीन्यपूर्ण उपाय शोधणे.
- विविधता ओळखणे आणि तिचा आदर करणे.
- परस्परांविषयी आदर बाळगणे, सर्वांशी सकारात्मक नातेसंबंध राखणे यासाठी आंतरव्यक्ती कौशल्ये विकसित करणे.
- इतरांविषयी आस्था बाळगणे.
- कुटुंब, शाळा आणि स्थानिक परिसर यांतील सर्व सदस्यांच्या कल्याणासाठी योगदान देणे.

'मूल्यवर्धन' च्या अध्ययन-निष्पत्तींबरोबर आपण पाठ्यक्रमांच्या अध्ययन निष्पत्तीबाबत विचार केला तर आपल्या लक्षात येईल की, भाषा, परिसर अभ्यास, कार्यानुभव या विषयांच्या ज्या अध्ययन निष्पत्ती आहेत, त्यांच्याशी मूल्यवर्धन कार्यक्रमाच्या अध्ययन निष्पत्ती निगडीत आहेत.

उपक्रम कसे आयोजित करावेत ?

शांतिलाल मुथ्था फाउंडेशनने 'शिक्षक उपक्रम पुस्तिका' आणि 'विद्यार्थी उपक्रम पुस्तिका' तयार केल्या आहेत. त्यांच्या साहाय्याने वर्गस्तरावरील उपक्रम आयोजित करावेत. प्रत्येक इयत्तेसाठी वेगळ्या उपक्रम पुस्तिका आहेत.

उपक्रम कोठे आयोजित करावेत?

उपक्रम वर्गात, मैदानात किंवा शाळेच्या सभागृहात आयोजित करता येतील.

उपक्रम कधी आयोजित करावेत?

'मूल्यवर्धन'चे उपक्रम आठवड्यात २-३ वेळा घ्यावेत. त्यासाठी शक्यतो प्रत्येकी ३०-४५ मिनिटांची २-३ सत्रे असावीत.

चाचणी ५ : योग्य पर्याय निवडा.

क्रमांक	विधान	बरोबर	चूक
१	'मूल्यवर्धन'चे वर्गस्तरावरील उपक्रम १४ अध्ययन निष्पत्तींवर आधारित आहेत.		
२	हे उपक्रम रोज तीनदा घ्यायचे आहेत.		
३	हे उपक्रम वर्गात किंवा वर्गाबाहेरही घेता येतात.		
४	शांतिलाल मुथ्था फाउंडेशनने तयार केलेल्या शिक्षक आणि विद्यार्थी उपक्रम पुस्तिकांच्या मदतीने हे उपक्रम घ्यायचे आहेत.		

सारांश

- 'मूल्यवर्धन' वर्गस्तरावरील उपक्रम मुलांना मूल्यवर्धन कार्यक्रमातील आठ मूल्ये आणि संबंधित क्षमता विकसित होण्यासाठी मदत करणारे आहेत.
- हे उपक्रम आठ अध्ययन निष्पत्तींवर आधारित आहेत.
- हे उपक्रम प्रत्येक आठवड्याला शिक्षक आणि विद्यार्थी उपक्रम पुस्तिकेच्या मदतीने घ्यावयाचे आहेत.

उपक्रम पुस्तिकांचा परिचय

व्यापी :

- दोन प्रकारच्या उपक्रम पुस्तिका
- शिक्षक उपक्रम पुस्तिकेत काय समाविष्ट आहे?
- विद्यार्थी उपक्रम पुस्तिकेत काय समाविष्ट आहे?

दोन प्रकारच्या उपक्रम पुस्तिका

वर्गस्तरावरील उपक्रमांचे आयोजन करण्यासाठी दोन प्रकारच्या उपक्रम पुस्तिका आहेत. पहिली फक्त शिक्षकांसाठी आहे. प्रत्येक इयत्तेसाठी वेगळी शिक्षक उपक्रम पुस्तिका आहे. या शिक्षक उपक्रम पुस्तिका वापरून प्रत्येक इयत्तेसाठी मूल्यवर्धन उपक्रम आयोजित केले जातात.

दुसऱ्या प्रकारची उपक्रम पुस्तिका फक्त विद्यार्थ्यांसाठीच आहे. प्रत्येक इयत्तेसाठी वेगळी विद्यार्थी उपक्रम पुस्तिका आहे. प्रत्येक विद्यार्थ्याला त्याच्या/तिच्या इयत्तेची विद्यार्थी उपक्रम पुस्तिका दिली जाते.

काही मूल्यवर्धन उपक्रम घेताना शिक्षकांनी विद्यार्थी उपक्रम पुस्तिकेची मदत घ्यायची आहे.

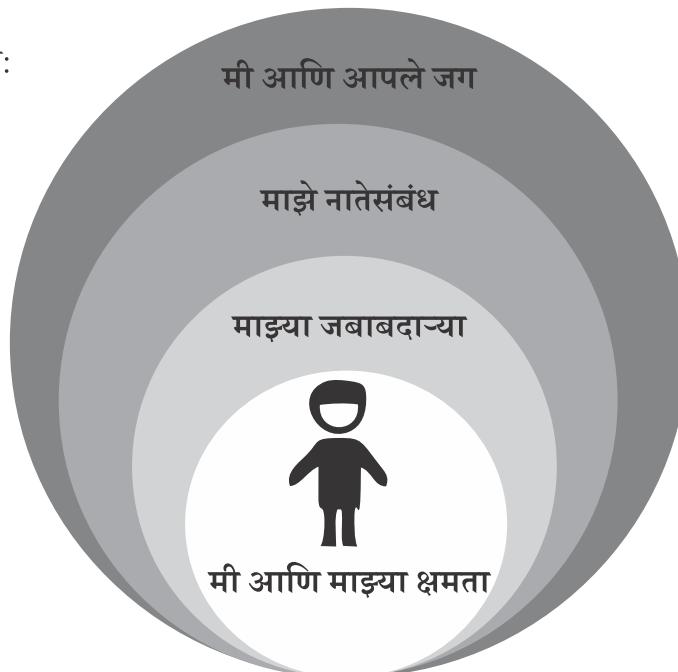
शिक्षक उपक्रम पुस्तिकांमध्ये काय समाविष्ट आहे?

आपण आता शिक्षक उपक्रम पुस्तिकांमध्ये काय असते ते बघूया. कोणत्याही इयत्तेची शिक्षक उपक्रम पुस्तिका उघडून, त्यातील मजकुरावर नजर टाकावी.

शिक्षक उपक्रम पुस्तिकेतील विभाग :

तुम्ही पाहिलेच असेल, की उपक्रम पुस्तिकेचे पाच विभाग आहेत:

- मी आणि माझ्या क्षमता
- माझ्या जबाबदाऱ्या
- माझे नातेसंबंध
- मी आणि आपले जग
- सहयोगी खेळ

उपक्रमाचे पहिले चार विभाग चार वेगवेगळ्या घटकांभोवती गुंफलेले आहेत. स्वतः विद्यार्थी, त्यांच्या जबाबदाऱ्या, त्यांचे इतरांशी संबंध आणि आजूबाजूच्या जगाशी त्यांचे नाते असेते घटक आहेत. चारही विभागांमधील घटक सगळ्या इयतांसाठी समान आहेत हे तुम्ही पाहिले असेल. प्रत्येक इयतेचे उपक्रम मात्र इयतांच्या वयोगटानुसार वेगवेगळे आहेत.

आता आपण या चार विभागांविषयी माहिती करून घेऊया.

विभाग १ : मी आणि माझ्या क्षमता

या विभागात स्वातंत्र्य या घटनात्मक मूल्याचा समावेश केला आहे. शालेय शिक्षणाच्या संदर्भात या मूल्याच्या अंतर्गत स्वायत्तता आणि चिकित्सक व सर्जनशील विचार या मूल्यांचा समावेश केला आहे. संबंधित क्षमता आहेत : स्वजाणीव आणि स्वव्यवस्थापन. स्वजाणीव म्हणजे स्वतःची आवड, निवड, भावना, बलस्थाने, मर्यादा, गुण आणि कौशल्य अचूकपणे ओळखणे. स्वव्यवस्थापन म्हणजे भावना, विचार आणि वर्तनावर नियंत्रण ठेवणे, अविवेकी वर्तनावर नियंत्रण ठेवणे, ध्येये ठरविणे व ती साध्य करण्यासाठी प्रयत्न करणे.

या विभागातील उपक्रमांतून विद्यार्थी स्वतःविषयी बोलतील. तसेच वर्गातील इतरांची ओळख करून घेतील. ते आपले लक्ष्य ठरवतील. स्वतःच्या भावनांवर नियंत्रण ठेवायला शिकतील. आपली शाळा, राहण्याची जागा, आणि आपले शेजारीपाजारी यांच्याविषयी बोलतील. याशिवाय, दिलेल्या विषयावर त्यांची मतेसुद्धा मांडतील.

आपण पुढे जाण्यापूर्वी विभाग १ मधील काही उपक्रम बघावेत.

चाचणी ६ : योग्य पर्याय निवडा.

क्रमांक	विधान	बरोबर	चूक
१	उपक्रमांचा विभाग १ जबाबदाऱ्यांविषयी आहे.		
२	विभाग १ मधील काही उपक्रमांमध्ये विद्यार्थ्यांना स्वतःबद्दल बोलायचे आहे.		
३	विभाग १ मधील काही उपक्रमांमध्ये विद्यार्थ्यांना स्वतःचे ध्येय निश्चित करायचे आहे.		

विभाग २ : माझ्या जबाबदाऱ्या

या विभागात न्याय या घटनात्मक मूल्याचा समावेश केला आहे. शालेय शिक्षणाच्या संदर्भात या मूल्याच्या अंतर्गत जबाबदारी व चिकित्सक विचार या मूल्यांचा समावेश केला आहे. संबंधित क्षमता आहेत : स्वतःच्या व इतरांच्या सुरक्षेचा विचार करणे, इतरांच्या कल्याणाचा विचार करणे आणि जबाबदारीने व विचारपूर्वक निर्णय घेणे. या विभागातील उपक्रमांतून नियम का पाळायला हवेत हे विद्यार्थी शिकतील. ते त्यांच्या स्वतःबद्दलच्या, घराच्या आणि शाळेतल्या जबाबदाऱ्या ओळखायला शिकतील. योग्यअयोग्य वर्तन, खरे बोलण्याचे महत्व आणि नैतिक निर्णय कसे घ्यावेत हे ते शिकतील.

आपण पुढे जाण्यापूर्वी भाग २ मधील काही उपक्रम बघावेत.

चाचणी ७ : योग्य पर्याय निवडा.

क्रमांक	विधान	बरोबर	चूक
१	विभाग २ मधील उपक्रम जबाबदार्यांविषयी आहेत.		
२	विभाग २ मधील काही उपक्रमांमध्ये विद्यार्थ्यांनी नैतिक निर्णय घ्यावयाचे आहेत.		
३	विभाग २ मधील काही उपक्रमांमध्ये विद्यार्थी स्वतःच्या भावनांबद्दल बोलतात.		

विभाग ३ : माझे नातेसंबंध

या विभागात बंधुता, समानता आणि न्याय या घटनात्मक मूल्यांचा समावेश केला आहे. शालेय शिक्षणाच्या संदर्भात या मूल्यांच्या अंतर्गत सुसंवादी नातेसंबंध, इतरांबद्दल आस्था आणि मानवी प्रतिष्ठेचा आदर या मूल्यांचा समावेश केला आहे. संबंधित क्षमता आहेत.

- नातेसंबंधांविषयक कौशल्ये : सहसंवेदना, सुसंवाद, लक्षपूर्वक ऐकणे, अयोग्य दडपणांना विरोध करणे, सामोपचाराने विवाद सोडविणे.
- सहकार्य : दुसऱ्यांना सहकार्य देणे, गरज पडेल तेव्हा मदत देणे व घेणे.

या विभागातील उपक्रमांतून सगळ्यांचा आदर करणे महत्वाचे का आहे हे विद्यार्थी शिकतील. ते मैत्रीचे मोल ओळखायला आणि मैत्रीचे परिणाम ओळखायला शिकतील. इतर लोक त्यांची काळजी कशी घेतात आणि ते स्वतः इतरांची काळजी कशी घेतात याविषयी ते बोलतील. संघर्षाची कारणे आणि त्यांच्यावरचे उपाय ते शोधून काढतील. सहकार्याचे महत्व ओळखतील. सहसंवेदना म्हणजे काय हे जाणून घेतील.

आपण पुढे जाण्यापूर्वी भाग ३ मधील काही उपक्रम बघावेत.

चाचणी ८ : योग्य पर्याय निवडा.

क्रमांक	विधान	बरोबर	चूक
१	विभाग ३ मधील उपक्रम नातेसंबंधांविषयी आहेत.		
२	विभाग ३ मधील काही उपक्रमांमध्ये विद्यार्थी संघर्षाविषयी बोलतात.		
३	विभाग ३ मधील काही उपक्रमांमध्ये विद्यार्थी सहसंवेदना म्हणजे काय ते शिकतील.		

विभाग ४ : मी आणि आपले जग

या विभागात बंधुता या घटनात्मक मूल्याचा समावेश केला आहे. शालेय शिक्षणाच्या संदर्भात या मूल्याच्या अंतर्गत इतरांबद्दल आस्था, विविधतेचा आदर आणि सक्रीय योगदान या मूल्यांचा समावेश केला आहे. संबंधित क्षमता आहेत :

- पर्यावरण रक्षणाची जाणीव असणे
- सामाजिक हिताचा विचार करणे
- सामाजिक कार्यात सक्रिय सहभाग घेणे.

या विभागातील उपक्रमांतून विद्यार्थी आपण इतरांपेक्षा वेगळे असलो तरी अंतिमतः सर्व समान कसे आहोत हे ओळखून, त्याचे महत्त्व जाणून घेतील. आपण सगळे परस्परांवर कसे अवलंबून आहोत हेही त्यांना उमगेल. नियांच्या आणि श्रमिकांच्या योगदानाचे मूल्य त्यांच्या लक्षात येईल. अपंगत्वाबाबतची आव्हाने त्यांना समजतील. पर्यावरणाचे रक्षण का आणि कसे करावे याविषयी विद्यार्थी शिकतील. समाजाच्या हितासाठी काम करणाऱ्या लोकांना ते जाणून घेतील.

या भागातील शेवटच्या काही उपक्रमांमध्ये दुसऱ्यांना उपयोगी पडेल अशा छोट्या प्रकल्पावर विद्यार्थी स्वतः काम करतील. आपण पुढे जाण्यापूर्वी भाग ४ मधील काही उपक्रम बघावेत.

चाचणी ९ : योग्य पर्याय निवडा.

क्रमांक	विधान	बरोबर	चूक
१	विभाग ४ मधील उपक्रम भावनांविषयी आहेत.		
२	विभाग ४ मधील काही उपक्रमांमध्ये विद्यार्थी विविधतेविषयी बोलतात.		
३	विभाग ४ मधील काही उपक्रमांमध्ये इतरांच्या हिताच्या एखाद्या प्रकल्पावर काम करावयाचे आहे.		

विभाग ५ : सहयोगी खेळ

तुम्ही बघितले असेल की शिक्षक उपक्रम पुस्तिकेत पाचव्या विभागात काही सहयोगी खेळ आहेत. या खेळांविषयी माहिती या पुस्तिकेच्या विभाग ११ मध्ये दिली आहे.

विद्यार्थी उपक्रम पुस्तिका

आता आपण विद्यार्थी उपक्रम पुस्तिकांवर नजर टाकूया. कृपया आपण कोणत्याही इयत्तेची उपक्रम पुस्तिका उघडावी आणि चाळावी.

तुम्ही बघितले असेल की विद्यार्थी उपक्रम पुस्तिकांमध्ये चित्रे, रंगकाम यांविषयी काही कृती आणि भाषिक उपक्रम आहेत.

शैक्षणिक वर्ष २०१७-१८ पासून विद्यार्थी उपक्रम पुस्तिकेत गाणी, गोष्टी आणि कवितांचाही समावेश करण्यात आला आहे.

पुस्तिकांच्या शेवटी विद्यार्थीसाठी काही अतिरिक्त उपक्रमसुद्धा आहेत. हे उपक्रम कला आणि इतर विषयांच्या अध्ययन निष्पत्तींशी संबंधित आहेत.

विद्यार्थी उपक्रम पुस्तिकेचा वापर

प्रत्येक मुलाला एक विद्यार्थी उपक्रम पुस्तिका द्यावी. विद्यार्थी उपक्रम पुस्तिकेच्या मुख्यपृष्ठावर मुलाला त्याचे नाव लिहायला सांगावे.

विद्यार्थी उपक्रम पुस्तिका ही शिक्षक उपक्रम पुस्तिकांमध्ये सांगितलेल्या काही उपक्रमांसाठीच लागते. म्हणून या पुस्तिका वर्गातच ठेवलेल्या बन्या.

मुलांना जेव्हा मोकळा वेळ असतो तेव्हा उपक्रम पुस्तिका तुम्ही त्यांना देऊ शकता. त्यावेळी ते शेवटी दिलेले उपक्रम करू शकतात.

शैक्षणिक वर्षाच्या शेवटी तुम्ही मुलांना त्यांची उपक्रम पुस्तिका घरी नेण्यासाठी देऊ शकता. हे त्यांचा कामाचे पोर्टफोलिओसारखे होईल. प्रत्येक मुलाच्या पुस्तिकेत शेवटी मूल्यवर्धन संबंधित मूल्यांकन थोडक्यात नोंदवावे. यासंदर्भात अधिक माहिती विभाग १३ मध्ये दिली आहे.

सारांश

- प्रत्येक इयत्तेचे मूल्यवर्धन वर्गस्तरावरील उपक्रम हे शिक्षक उपक्रम पुस्तिकेच्या आधारे आयोजित करावेत.
- प्रत्येक शिक्षक उपक्रम पुस्तिकेत उपक्रमांचे चार विभाग असून एक विभाग सहयोगी खेळांसंदर्भातला आहे.
- काही उपक्रमांसाठी विद्यार्थी उपक्रम पुस्तिकेचा वापर करायचा आहे.

उपक्रमाचे घटक

व्याप्ती :

- शिक्षक उपक्रम पुस्तिकेतील एखादा उपक्रम वाचून तो कसा समजून घ्यावा?

मूल्यवर्धन शिक्षक उपक्रम पुस्तिकेत दिलेल्या उपक्रमांचे नेमके घटक काय असतात हे आपण जाणून घेऊया. थोडक्यात, एखादा उपक्रम वाचून कसा समजून घ्यायचा त्याची माहिती घेऊया.

कोणतीही शिक्षक उपक्रम पुस्तिका उघडून, काही उपक्रमांवर नजर टाकावी. मग खालील मुद्द्यांचा विचार करावा:

- सर्व उपक्रमांविषयीच्या मजकुरामध्ये कोणत्या गोष्टी समान आहेत?
- कोणत्या गोष्टी काही उपक्रमांमध्येच समाविष्ट आहेत?

सर्व उपक्रमांमधील समान घटक

सर्व उपक्रमांच्या तपशिलांमध्ये काही गोष्टी समान आहेत, हे तुमच्या लक्षात आले असेल:

- प्रत्येक उपक्रमाला शीर्षक आहे. हे तुमच्या संदर्भासाठी आहे. विद्यार्थ्यांना शीर्षक सांगायची गरज नाही.
- त्यानंतर उपक्रमाची व्याप्ती स्पष्ट करणारे एक निवेदन आहे. म्हणजेच उपक्रम काय आहे आणि तो का दिला आहे याविषयीची माहिती दिली आहे.
- मग त्या उपक्रमाची विशिष्ट अध्ययन निष्पत्ती दिली आहे. काही ठिकाणी अध्ययन निष्पत्ती एकापेक्षा अधिक आहेत.
- त्यानंतर शिक्षकांसाठी क्रमवार सूचना आहेत. त्यामध्ये शिक्षकांनी काय काय करावे किंवा विद्यार्थ्यांना काय सांगावे हे दिले आहे.

प्रत्येक उपक्रमाची व्याप्ती काळजीपूर्वक वाचावी

कोणत्याही उपक्रमाला सुरुवात करण्यापूर्वी उपक्रमाची व्याप्ती काळजीपूर्वक वाचावी. व्याप्ती स्पष्ट करणारे जे निवेदन आहे, त्यामुळे तुम्हांला उपक्रम कसा घ्यायचा याची दिशा मिळेल. हे निवेदन तुमच्या माहितीसाठी आहे. ते विद्यार्थ्यांना सांगायची आवश्यकता नाही.

प्रत्येक उपक्रमाच्या अध्ययन निष्पत्ती काळजीपूर्वक वाचाव्यात

कोणताही उपक्रम घेण्यापूर्वी प्रत्येक उपक्रमाच्या सर्व अध्ययन निष्पत्ती काळजीपूर्वक वाचाव्यात. त्यामुळे उपक्रमाच्या शेवटी विद्यार्थ्यांनी काय करणे अपेक्षित आहे हे तुम्हांला कठेल.

उपक्रम सुरु करण्यापूर्वी विद्यार्थ्यांना अध्ययन निष्पत्ती सांगण्याची गरज नाही. कारण उपक्रमाच्या सूचनांमध्ये तो भाग आलेलाच आहे.

बहुतांश मुलांनी जर दिलेल्या अध्ययन निष्पत्ती साध्य केल्या तर त्याचा अर्थ उपक्रम यशस्वी झाला, असे म्हणता येईल.

उपक्रमाच्या क्रमवार सूचना

प्रत्येक उपक्रमाच्या सूचना क्रमवार दिलेल्या आहेत. त्यातून तुम्हांला तुम्ही काय करायचे, किंवा विद्यार्थ्यांना काय सांगायचे हे

समजेल. या सूचनांमध्ये काही ठिकाणी काही प्रसंगांचे वर्णन, किंवा कधी विद्यार्थ्यांना सांगण्याच्या गोष्टी दिल्या आहेत. विद्यार्थ्यांना विचारायचे काही प्रश्नसुद्धा दिले आहेत.

काही उपयुक्त तपशील

काही उपक्रमांमध्ये काही टीपा दिल्या आहेत. उपक्रमाची तयारी सुरु करताना; आणि क्रमवार सूचना सांगण्यापूर्वी त्या वाचाव्यात.

पूर्वतयारी / साहित्य सामग्री

काही उपक्रमांमध्ये, तुम्हांला काय काय पूर्वतयारी करावी लागेल याची माहिती आहे, किंवा काय काय साहित्य जमवावे लागेल हे सांगितले आहे. साधारणपणे उपक्रमांसाठी चार्ट पेपर, रंगीत पेन्सिली, क्रेयॉन इ. वस्तू लागतात. खास असे कोणतेही अध्यापन-अध्ययन साहित्य जमवायची आवश्यकता नाही. पहिल्या आणि दुसऱ्या इयत्तेसाठी कधीकधी बाहुली वापरावी लागते.

पर्यायी / अतिरिक्त उपक्रम

काही ठिकाणी, मुख्य उपक्रमांबरोबर एखादा पर्यायी किंवा अतिरिक्त उपक्रम दिला आहे. वर्ग किंती छोटा-मोठा आहे, किंवा त्या 'मूल्यवर्धन'च्या सत्राला किंती वेळ शिल्लक आहे, त्यानुसार अतिरिक्त उपक्रम आयोजित करावेत, किंवा जर तुम्हांला वाटले की हा उपक्रम मुलांना आवडेल, तर पुढच्या मूल्यवर्धन तासाला तो स्वतंत्र, नवा उपक्रम म्हणून आयोजित करावा.

घरी करायची कृती

काही उपक्रमांच्या अखेरीस घरी करायचा एखादा उपक्रम दिलेला आहे. विद्यार्थ्यांनी घरी त्यांच्या कुटुंबियांबरोबर, दिलेल्या विषयावर संवाद साधावा, यासंबंधी सूचना दिलेल्या आहेत. पुढच्या 'मूल्यवर्धन' च्या सत्रात विद्यार्थ्यांनी त्यांच्या या संभाषणाविषयी वर्गात सांगावे. मूल्यवर्धन उपक्रम आणि शाळा यांच्याशी कुटुंबालापण जोडून घेता येण्यासाठी, घरी करायची कृती हा एक महत्वाचा मार्ग आहे. यामुळे विद्यार्थी-पालक हे नातेही बळकट होईल.

चाचणी १० : योग्य पर्याय निवडा.

क्रमांक	विधान	बरोबर	चूक
१	प्रत्येक उपक्रमाचे शीर्षक विद्यार्थ्यांना सांगणे किंवा फळयावर लिहिणे अपेक्षित आहे.		
२	उपक्रमाची व्याप्ती विद्यार्थ्यांना सांगावी.		
३	प्रत्येक उपक्रमाची अध्ययन निष्पत्ती उपक्रमाच्या सुरुवातीलाच विद्यार्थ्यांना सांगावी.		
४	उपक्रमाच्या शेवटी विद्यार्थ्यांनी काय करणे अपेक्षित आहे, हे अध्ययन निष्पत्तीमध्ये सांगितलेले असते.		
५	पुस्तिकेत घरी करायच्या कृतीच्या सूचना दिलेल्या असल्याने विद्यार्थ्यांना त्या तोंडी सांगण्याची गरज नाही.		
६	मूल्यवर्धन उपक्रम घेण्यासाठी खास शैक्षणिक साहित्य खरेदी करावे लागते.		

सारांश

- प्रत्येक उपक्रमात त्याची व्याप्ती, अध्ययन निष्पत्ती आणि पायरीपायरीने क्रमवार सूचना दिल्या आहेत.
- काही ठिकाणी पूर्वतयारी / साहित्य, उपक्रम आयोजनाबद्दल काही उपयुक्त तपशील, पर्यायी / अतिरिक्त उपक्रम व घरी करायची कृती यांचा समावेश केलेला आहे.

उपक्रमांचे मुख्य प्रकार

व्याप्ती :

- उपक्रमांचे मुख्य प्रकार
- नवीन उपक्रम तयार करणे

मूल्यवर्धन वर्ग उपक्रमांचे मुख्य प्रकार खालीलप्रमाणे आहेत :

- स्वअभिव्यक्ती
- गोष्टी
- प्रसंग
- गाणी/ कविता
- नाटिका / नाट्यछटा
- कला आणि हस्तकला
- भूमिका अभिनय

बहुधा सगळ्या उपक्रमांमध्ये मुलांना चर्चेद्वारे एकमेकांना काही माहिती द्यावी लागते, किंवा आपली मते मांडावी लागतात, हे कृपया लक्षात घ्यावे.

आता आपण उपक्रमांच्या मुख्य प्रकारांची माहिती घेऊया. प्रत्येक उपक्रमप्रकारात विद्यार्थ्यांनी आणि शिक्षकांनी काय करणे अपेक्षित आहे, ते पाहूया.

स्वअभिव्यक्ती

पुष्कळशा मूल्यवर्धन उपक्रमांमध्ये मुलांना स्वतःविषयी, त्यांच्या अनुभवांविषयी, त्यांची शाळा, कुटुंब, मित्र, शेजारी यांच्याविषयी बोलावे लागते. काही उपक्रमांमध्ये त्यांना दिलेल्या विषयावर स्वतःची मते व्यक्त करायची असतात.

ह्या उपक्रमांमुळे मुलांची बोधात्मक आणि भाषिक कौशल्ये विकसित होण्यात मदत होते. शिक्षकांनी मुलांना मोकळेपणाने त्यांच्या स्वतःच्या शब्दात व्यक्त होऊ द्यावे.

गोष्टी

काही उपक्रमांमध्ये शिक्षक उपक्रम पुस्तकेतील गोष्ट मुलांना सांगतात. नंतर मुलांना त्या गोष्टीविषयी प्रश्न विचारायचे असतात. काही गोष्टी अदभुतरम्य असतात, उदा. बोलणारे प्राणी, किंवा काल्पनिक राजे अशी पात्रे असतात. काही गोष्टी वास्तव असतात. उदा. मुले किंवा मोठ्या व्यक्ती यांच्या आयुष्यातील खच्याखुन्या प्रसंगांवर आधारित गोष्टी.

तिसऱ्या इयत्तेपासून मुलांनी स्वतः गोष्टी वाचणे अपेक्षित असते, पण त्या आधीच्या इयत्तांमध्ये मात्र शिक्षकांनी स्वतः गोष्ट सांगायची असते.

गोष्ट सांगणे

'मूल्यवर्धन' च्या गोष्टींमधून मुलांनी विविध अंगांनी विचार करणे अपेक्षित आहे. उदाहरणार्थ, गोष्टीतील एखादे पात्र असे का वागले असेल ? ते योग्य होते का ? त्याला यापेक्षा वेगळे काही करता आले असते का? वेगळे करता आले असते तर काय झाले असते ?

मुलांना गोष्ट सांगताना खालील महत्त्वाचे मुद्दे लक्षात ठेवावेत :

- मुलांना गोष्ट समजाणे आवश्यक आहे.
- गोष्टीत काय घडते आहे याची मुलांना कल्पना करता आली पाहिजे.
- मुले गोष्टीत रमली पाहिजेत.

ही उद्दिष्टे साध्य होण्यासाठी खालील मार्गदर्शक तत्वांचे पालन केले पाहिजे :

- प्रथमत: आपण गोष्ट संपूर्ण वाचली पाहिजे. ती आपण कशी सांगणार आहोत याचा विचार केला पाहिजे. आपल्याला पुस्तकात न वाचता गोष्ट सांगता आली पाहिजे.
- गोष्ट मूल्यवर्धन पुस्तकात दिल्याप्रमाणे जशीच्या तशी सांगितली नाही तरी चालेल. तसे अपेक्षितही नाही. तुम्ही गोष्टीतील पात्रांची नावे, काही घटना, तपशील ह्यात स्थानिक परिस्थितीनुसार थोडा बदल करू शकता.
- गोष्ट सांगताना आवाजात योग्य चढ-उतार करावा. हावभाव व देहबोलीचा वापर करता येईल. जेव्हा गोष्ट सांगताना या बाबींचा वापर होईल, तेव्हा मुले गोष्टीत रमतील.
- गोष्टीचे तात्पर्य सांगण्याचे टाळावे. यावर मुलांना विचार करायला प्रवृत्त करायचे आहे.

प्रसंग

शिक्षकांनी उपक्रम पुस्तिकेत दिलेला प्रसंग थोडक्यात कथन करावा किंवा मुलांना वाचायला सांगावा. मग शिक्षकांनी मुलांना त्या प्रसंगाविषयी प्रश्न विचारावेत. त्यातून मुलांना त्या प्रसंगामधील व्यक्तींच्या हेतूबद्दल किंवा त्यांच्या कृत्यांच्या परिणामांबद्दल विचार करण्यास प्रवृत्त करावे. त्या परिस्थितीत इतर काही पर्यायांचा विचार मुले करू शकतात का ते पाहावे.

प्रसंग सांगताना तो फार नाट्यमय करू नये. कारण त्यामुळे मुलांना हेतू आणि परिणामांबद्दल आधीच काही अंदाज येऊ शकेल. दिलेल्या प्रसंगांमध्ये शाळेच्या संदर्भानुसार तुम्ही किरकोळ बदल करू शकता.

समूहगान

विशेषत: इयत्ता पहिली व दुसरीसाठी काही गाणी व कविता यांचा मूल्यवर्धन उपक्रमात उपयोग केला आहे. गाणी समूहात म्हणायची आहेत. सामुदायिक प्रयत्नांनी मुलांमधील संघभावना वाढीस लागेल. गाणी, कविता म्हणताना शिक्षकांनी योग्य अभिनय, हावभाव करावा आणि मुलांना याबाबत प्रोत्साहन द्यावे. मुलांना शारीरिक हालचाली करायला खूप आवडतात, हे आपण जाणतोच.

नाटिका / नाट्यछटा

काही उपक्रमांमध्ये तुम्हांला एखादी नाटिका अथवा नाट्यछटा वाचून दाखवावी लागते. यात केवळ संवादांमधून गोष्ट सांगितलेली असते. नाटिका वाचताना तुम्हांला आवाजात चढउतार करावे लागतील. त्यामुळे त्यातील पात्रे, त्यांच्या मनातील हेतू किंवा भावना याविषयी मुले कल्पना करू शकतील.

कला आणि हस्तकला

कला आणि हस्तकला उपक्रमांचा वापर मुलांच्या कल्पनाशक्तीला चालना देण्यासाठी होतो. यातून सर्जनशीलतेलाही उत्तेजन मिळते. उपलब्ध साहित्याचा वापर करण्यास मुळे शिकतात. चित्र काढणे आणि रंगविणे या काही उपक्रमांच्या प्रमुख कृती आहेत.

चित्र काढताना मुलांना त्यांच्या आवडीप्रमाणे व्यक्त होण्यास वाव मिळावा अशी अपेक्षा असते. म्हणून शिक्षकांनी मुलांना दुसऱ्याची नक्कल करण्यापासून परावृत्त करावे. मुलांकडून, मोठ्या माणसांनी काढलेल्या चित्राच्या तोडीस तोड गुणवत्तेची अपेक्षा करू नये. मुलांनी काढलेली काडीचित्रेही चालतात.

हस्तकला उपक्रम राबविण्यासाठी शाळेमध्ये उपलब्ध असलेले अथवा मुळे घरातून सहजपणे मिळवू शकतील असे साहित्य वापरावे. रंगीत खडू, डिंक अथवा कात्री अशांसारख्या एकमेकांच्या वस्तू वापरायला व एकमेकांना देण्याला प्रोत्साहन द्यावे.

भूमिका अभिनय

काही मूल्यवर्धन उपक्रमांमध्ये मुलांना भूमिका अभिनय करावा लागतो. वेगवेगळी पात्रे असलेला एखादा प्रसंग त्यांना सांगावा. मग मुलांना, त्या पात्रांच्या जागी ते स्वतः असते तर कसे वागले असते, त्याचा विचार करण्यास सांगावे. तसा अभिनय करून दाखविण्यास सांगावे.

भूमिका अभिनय उपक्रमाच्या आयोजनाचे टप्पे

- प्रथमत: शिक्षक मुलांना शिक्षक उपक्रम पुस्तकेतील प्रसंग किंवा घटना सांगतात.
- नंतर जोड्या किंवा गट करून मुलांना सांगितलेल्या घटना किंवा प्रसंगातील व्यक्तींच्या दृष्टीकोनातून विचार करण्यास सांगतात. यासाठी मुलांना पुरेसा वेळ देणे महत्वाचे आहे.
- नंतर शिक्षक एखाद्या मुलाला किंवा गटाला वर्गापुढे बोलावून त्यांनी या प्रसंगात काय विचार केला हे सादर करण्यास सांगतात.
- मुळे वर्गापुढे येऊन प्रसंगातील व्यक्तींचे विचार, भावना आणि कृतींचे सादरीकरण करतात.

भूमिका अभिनयामुळे मुलांना इतरांच्या दृष्टीकोनातून अधिक विचार करण्यास मदत होते, यातून तदनुभूती विकसित व्हायला मदत होते.

शिक्षकांचा भूमिका अभिनय

भूमिका अभिनयाचा एक वेगळा प्रकार म्हणजे शिक्षकांनी स्वतःच दुसऱ्या व्यक्तीसारखे वागून दाखविणे. काही वेळी शिक्षकांना बाहुला किंवा बाहुली हातात धरून त्या पात्राच्या आवाजात मुलांशी बोलायचे असते.

चाचणी ११ : योग्य पर्याय निवडा.

क्रमांक	विधान	बरोबर	चूक
१	मूल्यवर्धन गोष्ट सांगितल्यानंतर शिक्षकांनी तिचे तात्पर्य स्पष्ट करावे.		
२	मूल्यवर्धन कला आणि हस्तकला उपक्रमांसाठी खास साहित्याची गरज असते.		
३	भूमिका अभिनयामध्ये मुलांना दुसऱ्या व्यक्तीच्या जागी आपण असल्याची कल्पना करावी लागते.		

सारांश

- मूल्यवर्धन उपक्रमांमध्ये गोष्टी, प्रसंग, नाटिका / नाट्यछटा, गाणी / कविता आणि भूमिका अभिनय यांचा वापर केला आहे.
- मुलांनी काही कला आणि हस्तकला उपक्रमदेखील करायचे आहेत.

उपक्रम कसे घ्यावेत ?

व्याप्ती :

- उपक्रम निवडणे, उपक्रम राबविणे, उपक्रमांमध्ये योग्य ते बदल करणे
- नवीन उपक्रमांची निर्मिती करून त्यांचे आयोजन करणे

उपक्रमांची निवड

प्रत्येक मूल्यवर्धन सत्रासाठी शिक्षक उपक्रम पुस्तिकेमधून एक उपक्रम निवडावा.

प्रत्येक इयत्तेच्या शिक्षक उपक्रम पुस्तिकेत तर्कसंगत क्रमाने उपक्रम दिलेले आहेत. म्हणून शिक्षक उपक्रम पुस्तिकेमधील विभाग आणि उपक्रम यांचा तोच अनुक्रम ठेवणे योग्य होईल. जरुर वाटल्यास काही उपक्रम शांतिलाल मुथ्था फाउंडेशनशी विचारविनिमय करून वगळता येतील.

उपक्रम आयोजित करणे

एखादा उपक्रम आयोजित करण्याचे प्रमुख टप्पे पुढीलप्रमाणे आहेत :

- कोणताही उपक्रम घेण्यापूर्वी तो वाचावा. पुढील आठवड्यात घ्यायचे उपक्रम अगोदरच्या आठवड्यामध्येच वाचून ठेवावेत. यामुळे तुम्हाला तयारी करण्यासाठी पुरेसा वेळ मिळेल.
- आवश्यकता वाटल्यास उपक्रम घेण्याआधी त्यामध्ये किरकोळ बदल करावेत आणि आवश्यकते साहित्य जमा करावे.
- उपक्रमाच्या विषयासंबंधी थोडक्यात प्रास्ताविक करावे. उदाहरणार्थ, तुम्ही असे सांगू शकता : “आज आपण शाळेच्या नियमांविषयी बोलणार आहोत.”
- नंतर उपक्रमाविषयीच्या सूचना शक्यतो तुमच्या स्वतःच्या शब्दात द्याव्यात. उपक्रमातील सूचनांप्रमाणे जोड्या अथवा गट बनवावेत. याविषयी आपण पुढच्या विभागात अधिक माहिती करून घेणार आहोत.
- काय करायचे आहे ते विद्यार्थ्यांना त्यांना नीट समजले असल्याची खात्री करून घ्यावी आणि नंतर त्यांना उपक्रम सुरु करण्यास सांगावे.
- ते काम करत असताना वर्गात फिरावे. त्यांचे सकारात्मक निरीक्षण करावे परंतु त्यांच्या कामात व्यत्यय आणूनये.
- विद्यार्थ्यांना पुरेसा वेळ दिल्यानंतर उपक्रमाची वेळ संपली आहे असे जाहीर करावे. मग, पुस्तिकेत सुचविल्याप्रमाणे विद्यार्थ्यांनी काय केले आहे किंवा काय चर्चा केली आहे त्याविषयी त्यांना प्रश्न विचारावे.

चाचणी १२ : उपक्रम घेण्यासंदर्भात दिलेल्या खालील टप्यांचा नीट विचार करा आणि ते पुन्हा योग्य त्या क्रमाने लावा.

1. उपक्रमाच्या विषयासंबंधी थोडक्यात प्रास्ताविक करावे.
2. उपक्रमाविषयी आवश्यक त्या सूचना द्याव्यात, सांगितल्याप्रमाणे जोड्या अथवा गट बनवावेत.
3. विद्यार्थ्यांना उपक्रम सुरु करण्यास सांगावे.
4. उपक्रम वाचावा.
5. जरुर वाटल्यास किरकोळ बदल करावेत.

६. विद्यार्थ्यांना काय करायचे आहे ते त्यांना नीट कळले असल्याची खात्री करून घ्यावी.
७. उपक्रम चालू असताना लक्ष ठेवावे. मात्र कामात व्यत्यय न आणता वर्गात फिरावे.
८. विद्यार्थ्यांनी काय केले आहे व काय चर्चा केली आहे याविषयी प्रश्न विचारावेत.
९. उपक्रमाची वेळ संपली आहे, असे जाहीर करावे.

उपक्रमामध्ये योग्य ते बदल करणे

कधीकधी तुमच्या शाळेची पार्श्वभूमी आणि स्थानिक परिस्थिती लक्षात घेऊन तुम्हाला एखाद्या उपक्रमामध्ये योग्य ते बदल करावे लागतील. उदाहरणार्थ, मुलांना काही पात्रांची अथवा स्थळांची नावे अगदीच अपरिचित वाटू शकतात. म्हणून तुम्हांला ती बदलावी लागतील. परंतु नव्या नावांशी ओळख होणे हा प्राथमिक शिक्षणाचा एक महत्वपूर्ण भाग आहे हे कृपया लक्षात ठेवावे. तुम्ही विविध प्रसंगातील अथवा गोष्टीतील किरकोळ तपशील बदलून ते तुमच्या विद्यार्थ्यांसाठी जास्त सयुक्तिक करू शकता. तुम्हांला पर्यायी साहित्य वापरता येईल. उदाहरणार्थ, उपक्रम पुस्तिकेत कधीकधी चार्ट कागदाचा वापर सांगितलेला असतो. परंतु चार्ट कागद नसल्यास तुम्ही विद्यार्थ्यांना त्यांच्या व्हायांचे कागद वापरण्यास सांगू शकता. जर उपक्रम पुस्तिकेत गट बनविण्यास सांगितले असेल आणि वर्गात फारशी मुले नसतील, तर तुम्ही गटाएवजी जोड्या बनवू शकता.

नव्या उपक्रमांची निर्मिती

तुम्ही उपक्रम घेण्यात तरबेज झालात, की तुम्ही स्वतःच नवे उपक्रम तयार करू शकाल. मात्र हे उपक्रम दिलेल्या इयत्तेच्या उपक्रमांशी सुसंगत असावेत. या उपक्रमांना शिक्षक उपक्रम पुस्तिकेत दिल्या आहेत तशा स्पष्ट आणि नेमक्या अध्ययन निष्पत्ती असाव्यात. हे उपक्रम विद्यार्थीकेंद्रित आणि शिक्षणशास्त्रावर आधारित असावेत हे उघडच आहे. विद्यार्थ्यांना शिकायचे आहे ते काहीतरी कृती करून. केवळ शिक्षकांचे भाषण ऐकून नव्हे. तुमचे उपक्रम घटनात्मक मूल्यांशी सुसंगत असल्याची खात्री करावी.

चाचणी १३ : योग्य पर्याय निवडा.

क्रमांक	विधान	बरोबर	चूक
१	एका मूल्यवर्धन सत्रामध्ये बरेच उपक्रम घ्यायचे असतात.		
२	शिक्षक उपक्रम पुस्तिकेतून उपक्रम निवडायचे असतात.		
३	कोठत्याही मूल्यवर्धन सत्रासाठी कोठत्याही उपक्रम निवडता येतो.		
४	शिक्षक उपक्रम पुस्तिकेत उपक्रम त्यांच्या तर्कसंगत क्रमानुसार दिलेले आहेत.		
५	उपक्रमामध्ये किरकोळ बदल करता येतात.		
६	मुलांना एखादा उपक्रम दिल्यानंतर शिक्षक वर्गाबाहेर जाऊ शकतात. विद्यार्थी त्यांचे काम शिक्षकांच्या निरीक्षणाशिवाय करू शकतात.		

सारांश

- शिक्षक उपक्रम पुस्तिकेत दिलेल्या क्रमाने उपक्रम घ्यायचे आहेत.
- सर्व उपक्रम घेत असताना काही टप्पे पाळायचे आहेत.
- उपक्रमात काही किरकोळ बदल करता येतील .

सहयोगी अध्ययन पद्धती

व्याप्ती :

- सहयोगी अध्ययन म्हणजे काय?
- 'मूल्यवर्धन'मध्ये वापरलेल्या सहयोगी अध्ययन पद्धती

मूल्यवर्धन उपक्रम वाचत असताना तुमच्या लक्षात आले असेल, की काही उपक्रमांमध्ये शिक्षकांना विद्यार्थ्यांच्या जोड्या किंवा गट बनवायचे असतात. यांना सहयोगी अध्ययन रचना म्हणतात. या विभागामध्ये आपण सहयोगी अध्ययन आणि सहयोगी अध्ययन रचना जाणून घेऊया.

सहयोगी अध्ययन म्हणजे काय ?

आधी सहयोगी अध्ययनाची संकल्पना आपण समजून घेऊया.

सहयोगी अध्ययन प्रक्रियेमध्ये विद्यार्थी एकमेकांच्या बरोबरीने शिकतात. म्हणजे एकट्याने किंवा स्पर्धावृत्तीने न शिकता एकमेकांच्या सहयोगाने शिकतात.

या प्रक्रियेत विद्यार्थी एकमेकांना मदत करतात. माहितीची देवाण-घेवाण करतात, कल्पना सुचवतात, एकमेकांच्या कल्पनांचे मूल्यमापन करतात.

शिक्षक या प्रक्रियेत समन्वयकाची भूमिका पार पाडतात.

सहयोगी अध्ययन रचना

सहयोगी अध्ययनासाठी काही विशिष्ट रचना वापरल्या जातात. विद्यार्थ्यांमध्ये आपापसात काही संवाद, देवाणघेवाण होण्याची ती तंत्रे असतात.

'मूल्यवर्धन'मध्ये वापरलेल्या सहयोगी अध्ययन रचना

'मूल्यवर्धन'मध्ये आपण तीन प्रकारच्या सहयोगी अध्ययन रचना वापरतो:

- जोडीचर्चा
- गटचर्चा
- सामुदायिकवर्तुळ

जोडीचर्चा (Think-Pair-Share)

आता आपण जोडीचर्चेबदल जाणून घेऊया.

मुलांना विचारप्रवृत्त करण्यासाठी ही रचना अत्यंत उपयोगी आहे. या रचनेचा परिणामकारक वापर केला गेल्यास मुलांमध्ये बन्याच महत्वपूर्ण कौशल्यांचा विकास होतो. त्यातील काही पुढीलप्रमाणे:

- स्वतंत्रपणे विचार करणे, आपले विचार व्यक्त करणे व दुस-याचे विचार ऐकून घेणे.
- दुसऱ्या व्यक्तीच्या विचारांच्या आधारावर स्वतःचे विचार तपासून घेणे आणि आवश्यक वाटल्यास स्वतःच्या विचारात बदल करणे.
- चर्चेचा सारांश तयार करणे व तो इतरांपुढे सादर करणे.

जोडीचर्चा आयोजनातील टप्पे

- मुलांच्या जोड्या कराव्या. जर वर्गातील मुलांची संख्या विषम असेल तर शेवटी उरणाऱ्या तीन मुलांचे त्रिकूट होऊ शकेल.
- मुलांना जोडीत एकमेकांकडे तोंड करून बसायला सांगावे. जोड्यांमध्ये पुरेसे अंतर राहील असे पाहावे.
- जोडीचर्चेसाठी एखादा प्रश्न द्यावा. प्रश्न साध्या भाषेत आणि शक्यतो एका वाक्यात असावा. प्रश्न फळ्यावरही लिहिता येईल.
- विचारलेला प्रश्न सर्व जोड्यांना समजला आहे, याची खात्री करावी.
- मुलांना दिलेल्या प्रश्नावर विचार करायला सांगावे.
- प्रत्येक मुलाने प्रथम त्या प्रश्नावर स्वतंत्रपणे विचार करावा.
- मग प्रत्येकाने आपले विचार आपल्या जोडीदारास सांगावेत. दोघांनीही त्या मुद्यावर विचार करावा.
- जोडीचर्चा चालू असताना वर्गात फिरावे. मुले काय बोलत आहेत, ते कोणताही हस्तक्षेप न करता ऐकावे.
- सर्व जोड्यांची चर्चा पूर्ण झाल्यानंतर, एक किंवा काही जोड्यांना त्यांनी केलेली चर्चा वर्गासमोर सदर करायला सांगावी.
- आवश्यकता असल्यास मुलांना काही प्रश्न विचारावेत, ज्यायोगे त्यांचे विचार अधिक स्पष्ट होतील.
- जर एखाद्या जोडीने मांडलेले मत असमाधानकारक असेल तर वर्गातील इतर मुलांना याबाबत काय वाटते ते विचारावे.

काही उपक्रमांमध्ये जोड्यांना दिलेल्या विषयावर विचार करून त्यांना त्यांचे मुद्दे वहीत नोंदवायचे आहेत. त्यानंतर त्यावर चर्चा करून ती वर्गासमोर सांगायची आहे या प्रकाराला Think-write-pair-share असे म्हणतात.

सूचना : जोडीचर्चा हा प्रकार कोणत्याही विषयासाठी आणि कोणत्याही वयोगटाच्या मुलांसाठी वापरता येतो.

चाचणी १४ : योग्य पर्याय निवडा.

क्रमांक	विधाने	बरोबर	चूक
१	जोडीचर्चेसाठी प्रथम मुलांच्या जोड्या कराव्यात.		
२	जर वर्गातील मुलांची संख्या विषम असेल तर जोडीचर्चा वर्गात घेता येत नाही.		
३	जर वर्गातील मुले बाकांवर बसलेली असतील तर जोडीचर्चा वर्गात घेता येत नाही.		
४	साधारणतः जोड्यांना एकाच प्रश्नावर विचार करायला सांगितले जाते.		
५	प्रत्येक जोडीत मुलांनी प्रथम स्वतः विचार करून मग जोडीदारास आपले मत सांगावे.		

गटचर्चा

'मूल्यवर्धन' च्या काही उपक्रमात मुलांना गटात चर्चा करण्यासाठी काही विषय दिले आहेत. वर्गात बाके असली तरीही ह्या प्रकारचा उपक्रम घेता येतो किंवा ही कृती वर्गाबाहेर घेऊ शकते.

गटचर्चा आयोजनातील टप्पे

- विद्यार्थ्यांना प्रथम चार-चार जणांच्या गटात बसण्यास सांगावे. विद्यार्थ्यांची संख्या विषम असेल तर एखाद्या गटात ५ जण राहू शकतात किंवा तीन विद्यार्थ्यांचा एक गट करू शकता.
- गटांमध्ये पुरेसे अंतर असल्याची खात्री करावी.
- गट तयार झाल्यावर मुलांना गटात चर्चा करण्यासाठी विषय किंवा प्रश्न सांगा. शक्यतो गटचर्चेसाठी एका वेळी एकच प्रश्न द्यावा. प्रश्न फळ्यावर लिहिता येईल.
- सर्व गटांना प्रश्न समजला आहे का याची खात्री करावी.
- नंतर मुलांना गटचर्चा सुरू करण्यास सांगावे. मुले गटचर्चा करीत असताना शिक्षकांनी वर्गात फिरावे. कोणताही हस्तक्षेप न करता वर्गात चाललेली गटचर्चा ऐकावी. जर गटातील एखादा सदस्य इतरांवर वर्चस्व गाजवत असेल, तर "चर्चेत सर्वांनी सारखे सहभागी व्हायचे आहे," हे समजावून सांगावे.
- जेव्हा अधिकांश गटांची चर्चा झालेली असेल तेव्हा आता वेळ संपली, असे सांगावे. यासाठी तुम्ही शांतता संकेत वापरू शकता.
- नंतर कोणाही एका गटाला वर्गासमोर बोलावून त्यांची झालेली चर्चा वर्गासमोर सादर करायला सांगावे. गटाचा प्रतिनिधी म्हणून एक मुलगा बोलेल. इतर मुले त्यात भर घालतील किंवा वेगळे मुद्दे सांगतील.
- गटाने जे सांगितले, त्यावर संपूर्ण वर्गाला त्यांचे मत विचारावे. त्यासाठी तुम्ही प्रश्न विचारू शकता जसे : "तुम्हाला काय वाटते ? तुम्ही सहमत आहात का ? तुम्हाला आणखी काही मुद्दे सांगायचे आहेत का ? किंवा वेगळा काही दृष्टिकोन मांडायचा आहे का?"

- जर वेळ उपलब्ध असेल तर तुम्ही दुसऱ्या गटाला त्यांची मते सांगण्याची संधी देऊ शकता आणि चर्चा पुढे नेऊ शकता.
- चर्चा पूर्ण झाल्यानंतर सर्व गटांचे, त्यांनी केलेल्या प्रयत्नांचे कौतुक करावे.

गटातील प्रत्येक मुलगा चर्चेत सहभागी होत आहे याची शिक्षकांनी खात्री करावी. मुलांची संख्या जास्त असणाऱ्या वर्गांमध्ये मुलांचा सहभाग कमी असण्याची शक्यता असते. अशा शक्यता कमी करण्यासाठी खालील तंत्रांचा वापर करू शकता :

- मुलांना प्रथम जोड्या करून विचार करायला सुचवावे. गटात त्यांचे तेच जोड्या करतील व जोडी चर्चा करतील आणि त्यांनंतर गट चर्चाघडवतील.
- मुलांना सांगावे, “तुम्ही गटात जी चर्चा केली याबद्दल मी कोणाही एका मुलाला माहिती विचारेन.”

जर चर्चेला दिलेला विषय किलष्ट असेल तर, गटांना त्यांच्या त्यांच्या गटात कामाची विभागणी करण्यास सांगावे. उदा. एक मुलगा चर्चेत येणाऱ्या मुद्यांच्या सारांशाने नोंदी करू शकेल, दुसरा मुलगा ते मुद्दे विस्ताराने लिहू शकेल, तिसऱ्या मुलाची वर्गासमोर सादरीकरणासाठी निवड करता येईल. चौथा मुलगा मुद्यांचे स्पष्टीकरण करू शकेल.

चाचणी १५ : योग्य पर्याय निवडा.

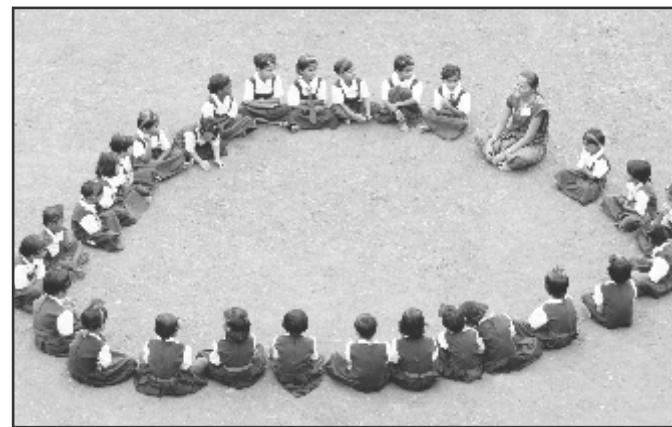
क्रमांक	विधाने	बरोबर	चूक
१	गटचर्चेत आपण मुलांच्या जोड्या करतो.		
२	गटचर्चा वर्गाबाहेरही घेता येते.		
३	मुले वर्गात बाकावर बसलेली असली तरी गटचर्चा घेता येते.		
४	सामान्यतः गटांना एका विषयावर विचार करायला सांगितला जातो.		

सामुदायिक वर्तुळ

काही उपक्रमात सामुदायिक वर्तुळ या रचनेचा खालीलप्रमाणे वापर केला जातो :

- सर्व मुलांना मोठ्या वर्तुळाकारात बसायला सांगावे. (जर वर्गात पुरेशी जागा उपलब्ध नसेल तर आपण हा उपक्रम वर्गाबाहेर घेऊ शकता). जर मुलांची संख्या खूप जास्त असेल तर दोन वर्तुळे बनवू शकता.
- चित्रात दाखवल्याप्रमाणे मुलांबरोबर बसावे.
- मुलांना तुमचा प्रश्न विचारावा आणि तुमच्या डावीकडील मुलाकडून सुरुवात करून एकानंतर एक अशी प्रत्येकाला उत्तर देण्याची संधी द्यावी. जर एखादे मूल उत्तर देऊ शकत नसेल तर तो 'पास' म्हणून पुढील मुलाला संधी देऊ शकेल. बोलणारा काय सांगत आहे ते बाकी सर्वांनी लक्षपूर्वक ऐकावे.

वर्गात बंधुता टिकवण्यासाठी सामुदायिक वर्तुळ ही उत्तम रचना आहे.

चाचणी १६ : योग्य पर्याय निवडा.

क्रमांक	विधाने	बरोबर	चूक
१	सामुदायिक वर्तुळाची रचना वर्गातच केली पाहिजे.		
२	शिक्षकांनी मुलांबरोबर वर्तुळात बसावे.		
३	सामुदायिक वर्तुळात कोणतेही मूल कोणाच्याही आधी किंवा नंतर बोलू शकते.		

चिंतनासाठी प्रश्न

या विभागात आपण काय शिकलो याबाबत एका मूलभूत प्रश्नाचा विचार करूया : सहयोगी अध्ययन मूल्यवर्धन उद्देशाशी कसे निगडित आहे असे तुम्हास वाटते ?

या प्रश्नाच्या उत्तराबदल तुमचा तुम्हाला विचार करायचा आहे.

सारांश

- व्यक्तिगत किंवा स्पर्धात्मक अध्ययनापेक्षा सहयोगी शिक्षण पद्धती मुलांना एकत्रित शिकण्यासाठी अधिक मदत करते
- मूल्यवर्धन उपक्रमात तीन सहयोगी अध्ययनरचनांचा वापर केला गेला आहे.

प्रश्न विचारण्याचे कौशल्य

व्याप्ती:

- प्रश्नांचे प्रकार
- मुक्तोत्तरी प्रश्न विचारणे

प्रश्नांचे प्रकार

जवळजवळ सर्व मूल्यवर्धन उपक्रमांमध्ये, शिक्षकांनी विद्यार्थ्यांना काही प्रश्न विचारायचे असतात. हे प्रश्न विद्यार्थ्यांना दिलेल्या विषयासंबंधी विचार करण्यास, त्यांची त्याबद्दलची मते बनविण्यास आणि ती व्यक्त करण्यास मदत करतात.

आधी आपण शाळेमध्ये मुलांना साधारणतः कोणत्या प्रकारचे प्रश्न विचारले जातात ते पाहूया. त्यांचे वर्गीकरण वस्तुनिष्ठ, संकल्पनात्मक; आणि मुक्तोत्तरी प्रश्न असे करता येते.

वस्तुनिष्ठ प्रश्न

वस्तुनिष्ठ प्रश्न हे विशिष्ट माहिती विचारणारे असतात. उदाहरणार्थ: एखाद्या व्यक्तीचे, जागेचे अथवा वस्तूचे नाव याविषयी असतात. त्यांचे उत्तर एका शब्दात अथवा एका वाक्यात देता येते. या प्रश्नांचे बहुधा एकच बरोबर उत्तर असते. वस्तुनिष्ठ प्रश्नाचे उदाहरण: “गोष्टीतील राजाचे नाव काय आहे?”

संकल्पनात्मक प्रश्न

संकल्पनात्मक प्रश्नांचे उत्तर देण्यासाठी विद्यार्थ्यांना पुष्कळ बाबींचा विचार करावा लागतो. त्यांचे विश्लेषण करावे लागते. कारणे, निष्पत्ती आणि निष्कर्ष अशा स्वरूपात प्रश्नाचे उत्तर द्यावे लागते. बहुधा एकच उत्तर बरोबर असते. पण ते वेगवेगळ्या स्वरूपात मांडता येते. अशा प्रकारच्या प्रश्नांचे उदाहरण आहे: “राजा का रागावला?”

या प्रश्नाचे उत्तर देण्यासाठी विद्यार्थ्यांना गोष्टीत दिलेला तपशील, वस्तुनिष्ठ माहिती यांचा विचार करावा लागतो. त्यावरून गोष्टीत असलेले किंवा थेट नसलेले उत्तर मिळवावे लागते. विद्यार्थी वेगवेगळ्या रीतींनी आणि वेगळ्या वाक्यात उत्तर देऊ शकतील.

“राजा का रागावला ?”

“त्याने काय करायला हवे होते?”

मुक्तोत्तरी प्रश्न

मुक्तोत्तरी प्रश्नांचे उत्तर देण्यासाठी विद्यार्थ्यांना स्वतःची मते आणि विचार तपासावे लागतात. मग त्यांना आपले मत किंवा निवाडा या स्वरूपात उत्तर मांडावे लागते. येथे बहुधा एकापेक्षा जास्त बरोबर उत्तरे असतात. पण काही उत्तरे अस्वीकारार्ह असू शकतात.

चूक केलेल्या राजाच्या गोष्टीमध्ये मुक्तोत्तरी प्रश्नाचे उदाहरण आहे : “आपण चूक केली होती हे जाणवल्यानंतर राजाने काय करायला हवे होते, असे तुम्हांला वाटते ?”

मुलांना वेगवेगळ्या पर्यायांचा विचार करावा लागतो. मुले विविध पर्याय सुचूपू शकतील. त्यातले काही पर्याय स्वीकारण्यायोग्य असतील; आणि काही नसू शकतील.

चाचणी १७ : खालील अ रकान्यात प्रश्न दिले आहेत. ब रकान्यात प्रश्नप्रकार दिलेले आहेत. अ मधील प्रश्न आणि ब मधील अचूक उत्तराच्या योग्य जोड्या लावा.

क्र.	रकाना अ	रकाना ब
१	राणीचे नाव काय आहे?	मुक्तोत्तरी प्रश्न
२	ती दुःखी का होती?	वस्तुनिष्ठ प्रश्न
३	तिने जे केले ते बरोबर होते असे तुम्हांला वाटते का?	संकल्पनात्मक प्रश्न
४	तिच्या राज्याचे नाव काय होते?	मुक्तोत्तरी प्रश्न
५	तिने आपल्या सेवकाला का बोलाविले?	वस्तुनिष्ठ प्रश्न
६	तिला अजून काय करता आले असते?	संकल्पनात्मक प्रश्न

मूल्यवर्धन उपक्रमात विचारण्यात येणाऱ्या प्रश्नांचे प्रकार

मूल्यवर्धन उपक्रम घेताना शिक्षकांना काही संकल्पनात्मक आणि पुष्कळसे मुक्तोत्तरी प्रश्न विचारावे लागतात. विद्यार्थ्यांची स्वतंत्र व चिकित्सक विचार करण्याची क्षमता आणि नैतिक अधिष्ठान पक्के होण्यासाठी हे आवश्यक असते.

मुक्तोत्तरी प्रश्न विचारण्यासाठी सूचना

- “हो” अथवा “नाही” अशी उत्तरे असणारे प्रश्न शक्यतो टाळावेत.
- उत्तरे सूचित करणारे प्रश्न टाळावेत. उदाहरणार्थ, “राजाचे कृत्य चुकीचे होते असे तुम्हांला वाटत नाही का ?”
- उत्तरांमध्ये वेगवेगळी मते येतील असे प्रश्न विचारावेत.
- प्रश्न विचारण्यापूर्वी तुम्ही स्वतः संभाव्य उत्तरांचा विचार करावा. त्यामुळे एक उत्तर आल्याबरोबर पुढचा प्रश्न विचारण्यासाठी तुम्ही तयार असाल.

मुक्तोत्तरी प्रश्नांची उदाहरणे

- या व्यक्तीच्या वर्तनाबद्दल तुमचे मत काय आहे ?
- या परिस्थितीत दुसरे कुठले पर्याय आहेत ?
- तुम्ही त्या परिस्थितीत काय केले असते?

उत्तरातून उपस्थित होणारे आणखी प्रश्न

मुक्तोत्तरी प्रश्नांच्या उत्तरापाठोपाठ बहुधा आणखी प्रश्न विचारावे लागतात. उदाहरणार्थ :

- तुम्ही असे का म्हणता? तुमची कारणे काय आहेत ?
- तुम्ही जे म्हणता ते इतरांनाही मान्य होईल असे तुम्हांला वाटते का ?
- दुसरे पर्याय काय आहेत ?

अशा प्रश्नांमुळे मुलांना त्यांच्या उत्तरामागची कारणे सांगता येतात किंवा त्यांना नेमके उत्तर द्यायला मदत होते.

मुलांना उत्तरांचा विचार करण्यासाठी वेळ द्या

मुक्तोत्तरी प्रश्न विचारल्यानंतर मुलांना उत्तराचा विचार करण्यासाठी पुरेसा वेळ देणे महत्वाचे आहे. झटपट उत्तरांची अपेक्षा करण्याची प्रवृत्ती टाळायला हवी. आपल्याला विद्यार्थ्यांना विचारी व्यक्ती बनवायचे आहे. बोलणारे पोपट नव्हे.

अस्वीकाराहं उत्तरे

आपण जेव्हा मुक्तोत्तरी प्रश्न विचारतो, तेव्हा वेगवेगळ्या कारणांसाठी स्वीकारता येणार नाहीत अशी उत्तरे विद्यार्थी कधीकधी देऊ शकतील

कधीकधी उत्तरांमधून फारशी अर्थनिष्पत्ती होत नाही किंवा उत्तरांमागे पटण्याजोगी कारणे नसतात.

कधीकधी उत्तरांमधून विद्यार्थी असंभाव्य आणि अवास्तव पर्याय सुचवू शकतील किंवा नैतिक तत्वांच्या विरोधात असणारे, समाजमान्य वर्तनाच्या किंवा घटनात्मक मूल्यांच्या विरुद्ध असलेले पर्याय सुचवू शकतील.

चाचणी १८ : योग्य पर्याय निवडा.

प्रसंग : एक विद्यार्थी हवी ती पाठ्यपुस्तके न घेता शाळेत येतो.

वर्गासाठी प्रश्न : विद्यार्थ्यांने काय करावे?

खालीलपैकी कोणते उत्तर अस्वीकाराह आहे?

१. विद्यार्थी वर्गशिक्षकांना सांगतो की तो पाठ्यपुस्तके आणण्यास विसरला आहे.
२. विद्यार्थी आपल्या जोडीदाराची पाठ्यपुस्तके त्याला न विचारता घेतो.
३. विद्यार्थी आपल्या जोडीदाराला विचारतो, “आपण आज दोघांनी मिळून तुझीच पुस्तके बघायची का?”

अस्वीकाराह उत्तरांबाबत काय करावे ?

अस्वीकाराह उत्तरांबाबत काही पर्याय :

- शिक्षक वर्गातील इतर विद्यार्थ्यांना विचारतात, “तुम्ही ह्या उत्तराशी सहमत आहात का?”
- किंवा ज्या विद्यार्थ्यांने ते उत्तर दिलेले आहे त्याला शिक्षक म्हणतात, “अजून विचार करून उत्तर दे. तू निवडलेला पर्याय योग्य आहे का यावर विचार कर.”
- विद्यार्थ्यांचे उत्तर सुस्पष्ट नसेल अथवा त्यात फारसा अर्थ नसेल तर शिक्षक त्याला म्हणू शकतील, “तुला जे सांगायचे आहे ते तू जास्त स्पष्ट करून सांगू शकशील काय ?”

चाचणी १९ : जर मुलांनी अनपेक्षित उत्तर दिले, तर खालीलपैकी कोणती प्रतिक्रिया ही योग्य असेल?

१. शिक्षक विद्यार्थ्याला म्हणतात, “काय मूर्खासारखे उत्तर दिले आहे!”
२. शिक्षक विद्यार्थ्याला सांगतात, “मी तुझ्या उत्तराशी सहमत नाही.”
३. शिक्षक विद्यार्थ्याला म्हणतात, “हो वर्गाबाहेर!”
४. शिक्षक विद्यार्थ्याला सांगतात, “तुझे उत्तर बरोबर नाही.”
५. शिक्षक इतर विद्यार्थ्यांना विचारतात, “तुम्ही या उत्तराशी सहमत आहात का?”
६. शिक्षक म्हणतात, “सुंदर उत्तर!”

अस्वीकाराह उत्तरे : अपवादात्मक स्थिती

कवचित प्रसंगी जर कोणत्याच विद्यार्थ्यांने स्वीकाराह उत्तर दिलेले नसेल तर शिक्षक स्वतः तसे उत्तर देऊन, त्याचे स्पष्टीकरण करू शकतात.

चाचणी २० : योग्य पर्याय निवडा.

क्रमांक	विधाने	बरोबर	चूक
१	मूल्यवर्धन उपक्रमामध्ये आपण बहुधा सोपे, वस्तुनिष्ठ प्रश्न विचारतो. विद्यार्थी त्यांचे उत्तर सहजपणे एका शब्दात अथवा वाक्यात देऊ शकतात.		
२	जर विद्यार्थ्याला योग्य उत्तर देता आले नाही तर शिक्षकांनी ते उत्तर द्यावे.		
३	विद्यार्थ्यांना स्वतंत्र आणि चिकित्सक विचार करण्यास मदत व्हावी म्हणून आपण मुक्तोत्तरी प्रश्न विचारतो.		
४	मुक्तोत्तरी प्रश्नाला फक्त एकच बरोबर उत्तर असते.		

सारांश

- मूल्यवर्धन उपक्रमात प्रामुख्याने शिक्षकांनी मुलांना मुक्तोत्तरी प्रश्न विचारवेत.
- मुक्तोत्तरी प्रश्नांची उत्तरे एकापेक्षा अनेक असू शकतात. त्यातील काही उत्तरे अस्वीकाराह असू शकतात.

वर्गव्यवस्थापन

व्याप्ती :

- 'मूल्यवर्धन'चे वर्गस्तरावरील उपक्रम कार्यक्षमरीतीने राबविण्यासाठी उचित वर्गव्यवस्थापन

या विभागात आपण मूल्यवर्धनचे वर्गस्तरावरील उपक्रम कार्यक्षमरीतीने राबविण्यासाठी उचित वर्गव्यवस्थापन या विषयाबाबत जाणून घेऊया. प्रथम आपण वर्गव्यवस्थापन म्हणजे काय हे जाणून घेऊया.

वर्गव्यवस्थापन म्हणजे काय ?

वर्गव्यवस्थापन म्हणजे खालील गोष्टी साध्य होण्यासाठी शिक्षकांनी वापरलेली कौशल्ये आणि तंत्रे.

- मुलांचे लक्ष केंद्रित करण्यासाठी आणि त्यांची एकाग्रता वाढविण्यासाठी.
- अध्ययनात व्यत्यय आणणारे वर्तन कमी करण्यासाठी.
- विद्यार्थ्यांचा सहभाग वाढून, त्यांचे अध्ययन वाढविण्यास पूरक असणाऱ्या वर्तनाला उत्तेजन देण्यासाठी.

मूल्यवर्धन उपक्रमामध्ये, वर्गव्यवस्थापनाचा वापर मुलांनी सकारात्मक परस्परावलंबन शिकावे यासाठीही होतो.

वर्गव्यवस्थापन : काही रूढ गैरसमजुती

वर्गव्यवस्थापनाविषयी असणाऱ्या काही रूढ गैरसमजुतींबद्दल आपण आता विचार करू.

एक मूलभूत गैरसमजूत अशी की, विद्यार्थ्यांनी शिक्षकांना घाबरायलाच हवे. म्हणजे शिक्षेचा वापर नियमितपणे व्हायला हवा. दुसरी एक अयोग्य समजूत अशी की, विद्यार्थ्यांना सतत गप्प बसण्यास सांगण्यात यावे.

अशा सगळ्या प्रथा शिक्षणाच्या संदर्भात अयोग्य आहेत, कारण :

- भीतीमुळे आज्ञाधारकपणा वाढेल पण त्यामुळे विद्यार्थ्यांना स्वतःहून शिकता येणार नाही.
- शाळा आणि शिक्षकांच्या भीतीमुळे विद्यार्थ्यांना शाळेत येण्याविषयीच नावड निर्माण होईल.
- जर विद्यार्थ्यांना बोलू दिले नाही तर आपण त्यांना विचारसुद्धा करू देत नाही.

वर्गव्यवस्थापन : काही आधुनिक गैरसमजुती

आता आपण आजच्या काळातील वर्गव्यवस्थापनाविषयी काही गैरसमजुती बघूया.

एक मूलभूत गैरसमजूत अशी आहे की, विद्यार्थ्यांना जे वाटेल ते करू द्यावे. कुठलेच नियम लागू करू नयेत; आणि विद्यार्थी जे करतील अथवा म्हणतील त्याचा शिक्षकांनी स्वीकार करावा.

शैक्षणिक दृष्टीने या प्रथा अयोग्य आहेत, कारण :

- बेशिस्त वर्गात फारसे अध्ययन होऊ शकत नाही.
- विद्यार्थ्यांचे सगळ्याच प्रकारचे वागणे खपवून घेतले तर त्यांना बरोबर आणि चूक यात फरक करता येणार नाही.

सुवर्ण नियम

शिक्षकांच्या दृष्टीकोनातून वर्गव्यवस्थापनाच्या संदर्भात खालील दोन नियम हे सुवर्ण नियम ठरू शकतात.

- सर्व मुले अध्ययनात रमली असतील तर वर्गव्यवस्थापन करणे सोपे जाते.
- आणि मुले अध्ययनात अधिक रमतात, जेव्हा
 - १) त्यांना दिलेले काम मनोरंजक, आव्हानात्मक आणि त्यांच्या अध्ययनक्षमतेला योग्य असेल.
 - २) अध्ययनास पोषक वातावरण शारीरिक, मानसिकदृष्ट्या साहाय्यक असेल.

चांगल्या वर्गव्यवस्थापनाचे मुख्य घटक

चांगल्या वर्गव्यवस्थापनाचे तीन मुख्य घटक आहेत :

- वर्गखोलीचे दृश्य स्वरूप
- शिक्षकांचा विद्यार्थ्यांविषयीचा दृष्टीकोन आणि त्यांच्याशी असलेले वर्तन
- विद्यार्थ्यांच्या वर्तनाची योग्य हाताळणी

आता आपण यातील प्रत्येक बाबीचा विचार करूया.

वर्गखोलीचे स्वरूप : सुरक्षित, प्रशस्त आणि आकर्षक

वर्गखोली आकर्षक, सुरक्षित आणि प्रशस्त असावी ही एक मूलभूत गरज आहे. तिथले वातावरण मुलांना आवडेल असे असावे. त्यांना आपला वर्ग आवडायला हवा.

बसण्याची व्यवस्था

सर्व विद्यार्थ्यांना शिक्षक आणि फळा सहजरीत्या दिसतील अशी बसण्याची व्यवस्था असावी. मुलांना वर्गात सहजगत्या फिरता यावे. विशेषत: मूल्यवर्धन उपक्रमांकरिता हे जरुरी आहे. शक्यतो बसण्याची व्यवस्था लवचिक असावी.

वर्गात बाक असले तरी लवचिकता राहू शकते

वर्गात बाक असलील तरी अशी लवचिकता काही प्रमाणात शक्य असते. जोडीकाम घेणे अशा वर्गात सहज शक्य होते.

- मुले लहान असल्यास गट उपक्रमसुद्धा बाकावर बसून करू शकतात.
- बाकांच्या समोरची जागा गटांना बसण्यासाठी वापरता येते.
- मूल्यवर्धन वर्ग कधीकधी शाळेचे सभागृह अथवा मैदान अशा खुल्या ठिकाणी आणि वर्गाबाहेर घेता येतो.

शिक्षकांचा दृष्टीकोन आणि वर्तन

आता आपण वर्गव्यवस्थापनाच्या दुसऱ्या मुख्य बाबीचा विचार करूया. ती म्हणजे शिक्षकांचा विद्यार्थ्यांबद्दलचा दृष्टीकोन आणि त्यांच्याशी असलेले वर्तन. यासंदर्भात लक्षात ठेवण्यासारखे मुद्दे खालीलप्रमाणे आहेत :

- शिक्षकांनी प्रौढ व्यक्तिग्रमाणे वर्ग नियंत्रित करावा अशी मुलांची अपेक्षा असते. शिक्षकांना वर्गव्यवस्थापन जमले नाही तर मुलांवर फार दडपण येते.
- मुले शिक्षकांकडे एक आदर्श व्यक्ती म्हणून बघतात. ते शिक्षकांच्या चांगल्या, तशाच वाईट कल्पना आणि सवयीसुद्धा शिकतात.
- विद्यार्थ्यांना शिक्षक आपल्या आवडीचे असावेत असे वाटत असते. त्यांना शिक्षक आपले मित्र असावेत असे वाटते.
- शिक्षकांचे वर्तन घटनात्मक आणि शिक्षण हक्क कायद्याशी सुसंगत असायला हवे.

चाचणी २१ : शिक्षकांच्या खालीलपैकी कोणत्या कृती नैतिक अणि कायदेशीरदृष्ट्या बरोबर आहेत ?

१. शिक्षक गरीब कुटुंबांमधील मुलांना वर्गामध्ये वेगळे बसावयास सांगतात.
२. मुलांना शिस्त लावण्यासाठी शारीरिक शिक्षा न देता शिक्षक मानसिक त्रास देतात.
३. शिक्षक त्यांचे दुसऱ्या धर्माच्या लोकांविषयी असलेले नकारात्मक विचार वर्गात व्यक्त करतात.
४. खोडकर मुलांकडे शिक्षक दुर्लक्ष करतात.
५. शिक्षक सगळ्या मुलांशी मित्रत्वाने वागतात.
६. शिक्षक नेहमीच मोठ्याने आणि खणखणीत आवाजात बोलतात.

मुलांच्या वर्तनाचे व्यवस्थापन : दोन मूल्यवर्धन पद्धती

आता आपण वर्गव्यवस्थापनाच्या तिसऱ्या मुख्य घटकाचा विचार करूया. तो म्हणजे, विद्यार्थ्यांचे वर्तन कसे हाताळायचे ? इथे आम्ही दोन पद्धती सुचवितो :

- शांतता संकेताचा वापर
- विद्यार्थ्यांच्या सहभागातून वर्गनियम तयार करणे

शांतता संकेत

जेव्हा मुले वर्गात एखादी कृती करण्यात (जसे की चित्र काढणे, गटचर्चा करणे) मग्न असतात, तेव्हा काही महत्वाची सूचना करायची असल्यास शांतता संकेताचा वापर करावा. शांतता संकेताचा वापर मुलांचे लक्ष केंद्रित करण्यासाठी केला जातो.

शांतता संकेत वापरण्याचे टप्पे :

- काहीही न बोलता तुमचा कोणताही एक हात सरळ वर करावा.
- तुमची कृती पाहून मुलांनीही त्यांचा कोणताही एक हात वर करणे अभिप्रेत आहे. ते करीत असलेली कृती, परस्परातले बोलणे थांबवून त्यांनी तुमच्याकडे पाहिले पाहिजे.
- सर्व मुले शांत झाल्यावर, तसेच ते तुमच्याकडे पाहत आहेत व तुम्ही काय बोलणार आहात याकडे त्यांचे लक्ष आहे याची खात्री झाल्यावर, तुमचा हात खाली करावा. मुलेही त्यांचे हात खाली करतील.
- तुमच्या सूचना द्याव्या.

थोड्या सरावानंतर, सर्व क्रिया सहजपणे होतील. सर्व इयत्तांच्या शिक्षक उपक्रम पुस्तिकेत विभाग २ मध्ये शांतता संकेताचा उपक्रम समाविष्ट केलेला आहे.

सूचना : जेव्हा अतिशय आवश्यक असेल अशा वेळीच शांतता संकेताचा वापरा करावा. काही वेळा तुम्ही फक्त शांत आणि स्थिर उभे राहून, काहीही न बोलता मुलांचे लक्ष तुमच्याकडे वेधून घेऊ शकता.

शांतता संकेत हा मुलांना शांत बसविण्यासाठी द्यायचा नाही

एका महत्वाची गोष्ट लक्षात ठेवायची, ती म्हणजे शांतता संकेत हा मुलांना शांत बसविण्यासाठी द्यायचा नाही.

मुले जेव्हा वर्गात काही कृती करीत असतील तेव्हा आवाज होणे स्वाभाविक आहे, हे मान्य करायला हवे. शिक्षकांनी फक्त अशाच वेळी हस्तक्षेप करावा जेव्हा या आवाजाची पातळी इतरांना त्रासदायक असेल.

चाचणी २२ : योग्य पर्याय निवडा.

क्रमांक	विधाने	बरोबर	चूक
१.	शांतता संकेत वापरण्यासाठी शिक्षकांनी आपला हात वर उचलावा आणि म्हणावे, “शांतता राखा.”		
२.	हात उचलल्यानंतर शिक्षकांनी सगळ्यांना म्हणावे, “माझ्याकडे पाहा.”		
३.	जेव्हा शिक्षक हात वर उंचावतात, तेव्हा विद्यार्थ्यांनी ते करीत असलेले काम थांबवावे आणि हात वर करावे.		
४.	सगळ्या मुलांनी हात वर केल्यानंतर शिक्षकांनी त्यांचा हात खाली करावा आणि सूचना द्याव्यात.		

विद्यार्थ्यांच्या सहभागाने वर्गनियम बनविणे

जेव्हा वर्गनियम हे मुलांच्या सहभागाने बनविले जातात, तेव्हा त्या नियमांचे स्वेच्छेने आणि नीटपणे पालन करण्याकडे त्यांचा कल असतो. सर्व इयत्तांचे वर्गनियम हे मुलांच्या सहभागाने ठरविता येतील, पण इयत्ता पाहिली आणि दुसरीच्या वर्गासाठी तुम्हाला काही नियम सुचवावे लागतील. सर्व इयत्ता शिक्षक उपक्रम पुस्तिकेत विभाग २ मध्ये विद्यार्थ्यांच्या सहभागाने वर्गनियम बनविणे, हा उपक्रम दिलेला आहे.

वर्गनियम तयार करण्यासंदर्भातील काही सूचना

- वर्गनियमांचे महत्व काय याविषयी विचार करायला मुले प्रोत्साहित होतील असे काही प्रश्न विचारावे.
- वर्गनियम करण्यासंदर्भात त्यांच्या सूचना विचाराव्यात. वर्गवर्तनासंदर्भातील सर्व बाबींबद्दल नियम सुचविले जातील असे पाहावे; जसे की वर्गात येणे किंवा वर्गातून बाहेर जाणे, प्रश्नांची उत्तरे देणे, वर्गमित्रांसोबत काम करणे इ.
- वर्गनियम हे साध्या, सोप्या आणि सकारात्मक भाषेत लिहावेत. (‘मारामारी करू नये’ या ऐवजी ‘आम्ही आम्ही मारामारी टाळू’ असे लिहावे.)

- वर्गनियम ५-७ पेक्षा अधिक असणार नाहीत हे पहावे.
- जर नियम तोडला, पाळला नाही तर काय करायचे याबदल मुलांशी चर्चा करावी. कोणत्याही कठोर शिक्षेची सूचना स्वीकारू नये.
- वर्गनियमांचा चार्ट/ तक्ता तयार करून तो सर्वांना दिसेल अशा जागी वर्गात लावावा.
- गरज पडल्यास मुलांना वर्गनियमांची नियमितपणे आठवण करून द्यावी. आवश्यकता भासल्यास काही महिन्यांनंतर मुलांच्या सहभागाने वर्गनियमात बदल करावा, भर घालावी.

चाचणी २३ : योग्य पर्याय निवडा.

क्रमांक	विधाने	बरोबर	चूक
१	वर्गनियम शिक्षकांनी शैक्षणिक वर्षाच्या सुरुवातीस सांगावेत.		
२	वर्गनियम बनविण्यामध्ये विद्यार्थ्यांचा सहभाग असावा.		
३	पहिल्या आणि दुसऱ्या इयत्तांमध्ये वर्गनियम बनविण्यात विद्यार्थ्यांना सहभागी करून घेता येत नाही.		
४	वर्गनियम दाखविणाऱ्या तक्त्यामध्ये सगळ्या शिक्षांची यादी असावी.		
५	वर्गनियम दाखविणाऱ्या तक्त्यामध्ये निदान १०-१५ तरी नियम असावेत.		
६	वर्गनियम सकारात्मक भाषेत लिहिलेले असावेत.		

सारांश

- कार्यक्षम वर्गव्यवस्थापन विद्यार्थ्यांच्या शिकण्याला चालना देते.
- वर्गव्यवस्थापनामध्ये (१) वर्गाचे दृश्य स्वरूप, (२) शिक्षकांचा दृष्टीकोन आणि वर्तन (३) विद्यार्थ्यांच्या वर्तनाची हाताळणी यांचा समावेश होतो.
- शांतता संकेताचा वापर आणि विद्यार्थी सहभागासह वर्गनियमांची आखणी हे मूल्यवर्धन उपक्रमाचे महत्त्वाचे घटक आहेत.

सहयोगी खेळ

व्याप्री :

- सहयोगी खेळ म्हणजे काय ?
- सहयोगी खेळ केव्हा आणि कोठे खेळता येतात?

सहयोगी खेळ म्हणजे काय ?

काही सहयोगी खेळ प्रत्येक शिक्षक उपक्रम पुस्तिकेच्या पाचव्या विभागामध्ये दिलेले आहेत. सहयोगी खेळ मुलांना पुढील बाबींमध्ये मदत व्हावी यासाठी तयार केले आहेत :

- सहयोगाचे महत्व जाणणे आणि इतरांसमवेत कृती करण्याचा आनंद मिळविणे
- त्याचे सहयोगी कसब सुधारणे
- जबाबदारी विभागून घेण्यास शिकणे

सहयोगी खेळ इतर खेळांपेक्षा वेगळे कसे असतात ?

सहयोगी खेळ इतर खेळांपेक्षा खालील प्रकारे वेगळे असतात :

- सहयोगी खेळ नेहमीच संघांमध्ये खेळले जातात. वैयक्तिक खेळ नसतात.

- सहयोगी खेळात कुठलाच संघ जिंकत अथवा हरत नाही. खेळ संपतो तेव्हा प्रत्येकजण जिंकतो.
- परिणामी, संघ सदस्यांमध्ये परस्परावलंबनाची सकारात्मक, आनंददायक भावना असते.

सहयोगी खेळ केव्हा आणि कोठे खेळता येतात ?

सहयोगी खेळ शाळेच्या परिपाठाच्यावेळी, शारीरिक शिक्षणाच्या तासाला, मुलांनी 'मूल्यवर्धन'चा उपक्रम संपविल्यानंतर किंवा जेव्हा मोकळा वेळ मिळेल तेव्हा, असे केव्हाही खेळता येतात.

हे खेळ वर्गात अथवा वर्गाबाहेर जेथे पुरेशी जागा असेल तेथे खेळता येतात.

तेचतेच खेळ थोडे बदल करून अथवा न करता, किंवा विद्यार्थ्यांच्या वेगवेगळ्या गटांसोबत पुन्हापुन्हा खेळता येतात.

शिक्षक उपक्रम पुस्तिकेमध्ये दिलेल्या खेळांसारखे नवे खेळ तयार करता येतात.

चाचणी २४ : योग्य पर्याय निवडा.

क्रमांक	विधाने	बरोबर	चूक
१	सहयोगी खेळ स्पर्धात्मक चुरस वाढवितात.		
२	हे खेळ मोकळा वेळ असेल तेव्हा खेळता येतात.		
३	सहयोगी खेळानंतर, विजेत्या संघाला बक्षीस द्यायला हवे.		

सारांश

- कार्यक्षम वर्गव्यवस्थापन विद्यार्थ्यांच्या शिकण्याला चालना देते.
- वर्गव्यवस्थापनामध्ये (१) वर्गाचे दृश्य स्वरूप, (२) शिक्षकांचा दृष्टीकोन आणि वर्तन (३) विद्यार्थ्यांच्या वर्तनाची हाताळणी यांचा समावेश होतो.
- शांतता संकेताचा वापर आणि विद्यार्थी सहभागासह वर्गनियमांची आखणी हे मूल्यवर्धन उपक्रमाचे महत्वाचे घटक आहेत.

विद्यार्थ्यांचे मूल्यमापन

व्याप्ती:

- मूल्यमापनाची प्रमुख तत्त्वे
- निरीक्षणे कशी नोंदवावी?
- विद्यार्थ्यांचे स्वयंमूल्यमापन

विद्यार्थ्यांचे मूल्यमापन का करायला हवे?

शिक्षण हक्क कायद्यानुसार विद्यार्थ्यांचे सातत्यपूर्ण आणि सर्वकष मूल्यमापन व्हायला हवे. याचा अर्थ असा की, विद्यार्थ्यांच्या संपूर्ण विकासाचे मूल्यमापन नियमितपणे व्हायला हवे. शिक्षकांना हे उद्दिष्ट साध्य करण्यास मूल्यवर्धन उपक्रमातील मूल्यमापन मदत करेल.

मूल्यमापनाची प्रमुख तत्त्वे

'मूल्यवर्धन'साठी सुचविलेले मूल्यमापन हे अध्ययनाच्या सर्वसाधारण मूल्यमापन तत्त्वांवर आधारित आहे. ती तत्त्वे पुढीलप्रमाणे आहेत:

- मूल्यमापन विधायक असावे. त्यात अध्ययनातील सकारात्मक कामगिरीची नोंद व्हावी. त्यामुळे विद्यार्थ्यांना आपली कामगिरी सुधारण्यास मदत व्हावी. ज्यायोगे विद्यार्थ्यांच्या पालकांना पूरक भूमिका घेता येईल, असे मूल्यमापन असावे.
- मूल्यमापनामुळे शिक्षकांनासुद्धा अधिक चांगले काम करण्यास मदत व्हावी. अतिरिक्त मदतीची गरज असणाऱ्या विद्यार्थ्यांना ओळखणे शिक्षकांना शक्य व्हावे. काही विशिष्ट बाबतीत सर्वच अथवा बहुतांश विद्यार्थ्यांना मदत देण्याची गरज आहे, हे शिक्षकांच्या लक्षात यावे. आपल्या अध्यापनाच्या पद्धतीमध्ये बदल करण्यास मूल्यमापनामुळे शिक्षकांना शक्य व्हावे.
- विद्यार्थ्यांच्या प्रेरणांवर अथवा आत्मसन्मानावर मूल्यमापनाचा विपरित परिणाम होऊ नये.

'मूल्यवर्धन'मध्ये कशाकशाचे मूल्यमापन होते?

'मूल्यवर्धन'मध्ये केले जाणारे मूल्यमापन हे आठ मूल्यांशी निगडीत असलेल्या आठ अध्ययन निष्पत्तींवर आधारित आहे.

मूल्यमापन कसे करायचे?

मूल्यमापन आपण निरीक्षणे नोंदवून करू शकतो. यासाठी काही विशिष्ट असे निर्देशक आणि निरीक्षण मुद्दे व्हापरता येतात.

उदाहरण

'मूल्यवर्धन'च्या पहिल्या अध्ययन निष्पत्तीचा उदाहरणाने विचार करुया. ही अध्ययन निष्पत्ती स्वतःची ओळख आणि स्व-व्यवस्थापनसंदर्भातील आहे. त्याचे संबंधित मूल्य हे स्वायतता आहे. त्याचे निर्देशक असे आहेत :

- आपल्या आवडी / नावडी व्यक्त करणे.
- शांत राहता येणे आणि अविचारी वर्तन टाळणे.
- उद्दिष्ट पूर्ण करण्यासाठी नियोजन करणे.

आपल्या आवडी/नावडी व्यक्त करणे या पहिल्या निर्देशकासाठी निरीक्षणाचे काही मुद्दे असे आहेत :

- विद्यार्थी नेहमी आत्मविश्वासपूर्वक आणि स्पष्टपणे मते व्यक्त करतो का ?
- तो बर्याचिदा स्वतःच्या मतांविषयी संदिग्ध असतो का ?
- तो बहुधा इतर सर्व म्हणतात त्याचीच री ओढतो का ?

या पुस्तिकेतील परिशिष्टात चार मुख्य विभागांशी संबंधित मूल्यांसाठी निर्देशक आणि निरीक्षण मुद्यांचा तत्कात दिलेला आहे.

निरीक्षणे कशी नोंदवावीत ?

निरीक्षण नोंदवहीचा उपयोग काही काळपर्यंत करावा. मूल्यमापनासाठी नियमितपणे केलेल्या नोंदी उपयुक्त ठरतील.

काही निर्देशकांच्या बाबतीत काही मुलांबद्दल नेमकी निरीक्षणे नोंदवणे शक्य होणार नाही, हे कृपया ध्यानात असावे.

लक्षात घेण्यासारखे मुद्दे

निरीक्षणे नोंदवताना आणि एखाद्या मुलाचे मूल्यमापन करताना, काही महत्वाचे मुद्दे ध्यानात ठेवायला हवेत :

- प्राथमिक शाळेत असताना मुले भराभर वाढत असतात. त्यामुळे मुलांचे शैक्षणिक वर्षाच्या सुरुवातीचे वर्तन आणि वर्षाच्या अंतिम टप्प्यातले वर्तन यात खूप फरक असू शकतो.
- एखाद्या विद्यार्थ्याचे वर्तन विशिष्ट बाबतीत असमाधानकारक असेल, तर त्यामागे पुष्कळ कारणे असू शकतात. ती शोधावी लागतील. उदाहरणार्थ, एखादा विद्यार्थी स्वतःला स्पष्टपणे व्यक्त करू शकत नसेल, त्याचे कारण सदोष बोलणे असू शकेल, विद्यार्थ्याचे भाषिक कौशल्य कमी असू शकेल अथवा वर्गातील इतरांनी आपल्याला स्वीकारले आहे अशी विद्यार्थ्याची खात्री नसेल. म्हणून, कोणत्याही मुलावर सरळसरळ नकारात्मक शिकका मारू नये. असमाधानकारक वर्तनामागची कारणे शोधून त्यावर उपाय योजणे हे जास्त महत्वाचे आहे.

मूल्यवर्धनचे मूल्यमापन झाल्यावर अहवाल कसा द्यावा ?

मूल्यवर्धन मूल्यमापन अहवाल तीन प्रकारे देता येतो :

- मूल्यमापनाचे प्रमुख मुद्दे मुलांना, पालकांना आणि इतर शिक्षकांना तोंडी कळवावेत.
- सातत्यपूर्ण आणि सर्वकष मूल्यमापन पद्धतीनुसार योग्य त्या नोंदी कराव्यात.
- प्रत्येक मुलाविषयी शैक्षणिक वर्षाच्या शेवटी एक वैशिष्ट्यपूर्ण नोंद लिहावी.

प्रत्येक मुलाविषयी एक नोंद लिहिणे

'मूल्यवर्धन'च्या विद्यार्थी उपक्रम-पुस्तिकेच्या शेवटी दिलेल्या मोकळ्या जागेवर प्रत्येक मुलाविषयी शैक्षणिक वर्षाच्या शेवटी एक नोंद अवश्य लिहावी. ही पुस्तिका शैक्षणिक वर्षाच्या शेवटी प्रत्येक विद्यार्थ्याला देण्यात यावी.

मुलाविषयी नोंद लिहिणे : काही सूचना

- विद्यार्थ्याच्या तुम्ही निरीक्षण केलेल्या सकारात्मक वर्तनापासून सुरुवात करावी. शक्य असल्यास, तुमच्या निरीक्षणाला पूरक अशा प्रसंगाचे अथवा उदाहरणाचे थोडक्यात वर्णन करावे.
- ज्या निर्देशकाबद्दल तुमची खात्री नाही अशाबद्दल बोलणे टाळावे.
- तुमचे दुसरे काही महत्त्वाचे निरीक्षण असल्यास ते नोंदवावे.
- मुलाने कोणकोणत्या विषयांमध्ये सुधारणा करणे आवश्यक आहे असे तुम्हाला वाटते, ते पण लिहावे. यात शैक्षणिक बाबीचासुद्धा समावेश असू शकतो.
- तुमच्या निरीक्षणांची केवळ यादी करणे टाळावे. तुमची त्या मुलाविषयी नोंद थोडक्यात लिहिण्याचा प्रयत्न करावा.
- सरतेशेवटी, त्या मुलाला शुभेच्छा द्याव्यात.

दुसऱ्या इयतेमधील विद्यार्थीनीविषयी शिक्षकांच्या नोंदीचे एक उदाहरण खाली दिलेले आहे :

नोंदीचा नमुना

नेहाने वर्षभरात चांगली प्रगती केली आहे. ती आपली मते आपल्या बोलण्यातून स्पष्टपणे व्यक्त करते आणि लिहिते सुद्धा चांगली. ती शारीरिकदृष्ट्या चांगली सक्रिय असते, वर्गमिध्ये नेहमी लक्ष देते आणि सगळ्या उपक्रमांमध्ये उत्साहाने भाग घेते. तिला जबाबदारीची उत्तम जाणीव आहे. मी बघितले आहे की, ती नेहमी जरूर असलेली पुस्तके आणि साहित्य शाळेत घेऊन येते. त्यांची नीट काळजी घेते. तिची राहणी व्यवस्थित आहे. तिला वेगवेगळ्या परिस्थितीमध्ये काय बरोबर आणि काय चूक हे उत्तम प्रकारे कळते. तिच्या मित्र-मैत्रिणींचा एक गट आहे. त्यांच्याबरोबर ती छान खेळते. आपल्या मित्र-मैत्रिणींना पुष्कळदा मदतसुद्धा करते. परंतु, इतर वर्गमित्रांसोबत गट उपक्रमांमध्ये तिला अधिकार गाजवायची सवय आहे. ती बन्याचदा त्यांना बोलूनही देत नाही. याबाबतीत मी तिच्याशी बोललो आहे. तुम्हीसुद्धा तिच्याशी इतरांसोबत मिळूनमिसळून काम करण्याविषयी सौम्यपणे बोलावे. तिच्या पुढच्या शैक्षणिक वर्षासाठी माझ्या शुभेच्छा.

चाचणी २५ : योग्य पर्याय निवडा.

क्रमांक	विधाने	बरोबर	चूक
१	मूल्यवर्धन उपक्रमामधील मूल्यमापन आठ मूल्यवर्धन अध्ययन निष्पत्तींवर आधारित आहे.		
२.	मूल्यमापनाचे स्वरूप विधायक असावे.		
३.	मूल्यमापन दिलेल्या निर्देशक आणि निरीक्षण मुद्द्यांवर आधारित असावे.		
४	चांगल्या अथवा वाईट वर्तनाप्रमाणे विद्यार्थ्यांना गुण देण्यात यावेत.		

मुलांचे स्वयंमूल्यमापन

तिसऱ्या आणि चौथ्या इयत्तांच्या मुलांना स्वतःचे मूल्यमापन करता येईल, असे काही उपक्रम दिलेले आहेत; जसे की ते किती चांगल्या प्रकारे वर्ग नियमांचे पालन करतात किंवा त्यांच्या घरच्या जबाबदाऱ्या कशा पार पाडतात इ. हे उपक्रम मुलांना चिकित्सकपणे स्वतःचे मूल्यमापन करायला साहाय्यक होतील अशी अपेक्षा आहे.

सारांश

- मूल्यवर्धन उपक्रमामधील मूल्यमापन आठ मूल्यवर्धन अध्ययन निष्पत्तींवर आधारित आहे.
- दिलेल्या निर्देशक आणि निरीक्षण मुद्द्यांच्या आधारावर मूल्यमापन असावे.
- शिक्षकांनी प्रत्येक मुलाबद्दल त्याच्या/तिच्या उपक्रम पुस्तिकेत एक नोंद करावी.

नेहमी विचारले जाणारे प्रश्न आणि सर्वसाधारण आव्हाने

व्याप्ती :

- मूल्यवर्धन कार्यक्रमाबाबत नेहमी विचारले जाणारे प्रश्न
- मूल्यवर्धन उपक्रम घेण्याबाबत सर्वसाधारण आव्हाने

कार्यक्रमाबद्दल नेहमी विचारले जाणारे प्रश्न

१. आम्ही शाळेत मुलांना आधीपासूनच मूल्यशिक्षण देत आहोत, मग मूल्यवर्धन कार्यक्रमाची आवश्यकता काय?

घटनात्मक मूल्यांचा विकास हे आपल्या अभ्यासक्रमाचे मूलभूत उद्दिष्ट आहे. 'मूल्यवर्धन'चा कार्यक्रमही याच मूल्यांची जोपासना करण्यावर केंद्रित आहे. मूल्यवर्धन कार्यक्रमाचा जो दृष्टीकोन आहे, त्यानुसार विद्यार्थ्यांना मूल्यांविषयी फक्त ज्ञान दिले जात नाही, तर ही मूल्ये आत्मसात करण्यासाठी आवश्यक त्या क्षमता त्यांना प्राप्त व्हाव्यात, यासाठी नियोजनबद्द आणि पद्धतशीरीतीने संधी दिल्या जातात. म्हणून शाळा करत असलेल्या प्रयत्नांना मूल्यवर्धन कार्यक्रम पूरक ठरेल.

२. मुले आणि शाळांना मूल्यवर्धनचा कसा फायदा होईल ?

मुलांमधून उत्तम लोकशाहीभिमुख नागरिक घडावेत हे 'मूल्यवर्धन'चे प्रमुख दूरगामी उद्दिष्ट आहे. शाळा आणि मुलांचे तात्काळ दिसणारे फायदे पुढीलप्रमाणे आहेत :

- मुले जबाबदारी घ्यायला शिकतात. इतरांना मदत करायला आणि त्यांची काळजी घ्यायला शिकतात.
- मुले आपल्या स्वतःच्या आणि इतरांच्या वर्तनाबद्दल सारासार विचार करायला लागतात.
- मुलांची भाषाविषयक आणि सामाजिक कौशल्ये विकसित होऊ लागतात.
- शिक्षक-विद्यार्थी संबंध सुधारतात.
- मुलांमध्ये शाळेची आवड वाढीस लागते.

'मूल्यवर्धन' च्या विद्यार्थीकेंद्रित आणि समग्र शाळा कार्यपद्धतीमुळे शिकण्या-शिकविण्याची प्रक्रिया बदलते. त्यामुळे, पारंपरिक रीतीने शिक्षण देणाऱ्या शाळांची प्रतिमाही उंचावेल.

३. मूल्यवर्धन वर्गउपक्रमांसाठी किती वेळ देण्यात यावा ? यामुळे शाळेच्या वेळापत्रकावर ताण पडणार नाही काय ?

मूल्यवर्धन वर्गउपक्रमांसाठी दर आठवड्याला फक्त ७० ते १०० मिनिटे द्यावी लागतात. हा वेळ शाळेच्या एकूण वेळेच्या ५ टक्क्यांपेक्षासुद्धा कमी आहे. ह्या वेळेतसुद्धा मुले अभ्यासक्रमाच्या निष्पत्तीशी संबंधित उपक्रम करत असतील. त्यामुळे कुठल्याही प्रकारच्या ताणाचा प्रश्न उद्भवत नाही.

ज्या अभ्यासक्रमामध्ये मूल्यशिक्षणासाठी किंवा जीवन-कौशल्ये विकसित करण्यासाठी दर आठवड्याला वेळ राखून ठेवलेला असतो, तेथे हा प्रश्न उद्भवणार नाही.

४. मूल्यवर्धन कार्यक्रम हा अभ्यासक्रम निष्पत्तींशी कसा काय निगडित आहे?

हा संबंध दोन पातळ्यावर आहे:

- मूल्यवर्धनचे उद्दिष्ट आणि राष्ट्रीय अभ्यासक्रम आराखडा २००५ यानुसार आखलेला अभ्यासक्रम यांनी निश्चित केलेले शालेय शिक्षणाचे उद्दिष्ट एकच आहे.
- भाषा, समाजशास्त्र आणि कला विषयात ठरवून दिलेल्या अध्ययन निष्पत्ती या मूल्यवर्धन उपक्रमांशी सरळसरळ निगडित आहेत. उदाहरणार्थ: 'मुले आपले विचार स्पष्टपणे आणि आत्मविश्वासाने व्यक्त करतात 'ही प्राथमिक शाळेतील एक भाषाविषयक अध्ययन निष्पत्ती आहे. 'मूल्यवर्धन' चे बरेचसे उपक्रम सरळसरळ याच निष्पत्तीशी जोडले आहेत.

५. मुले फक्त वर्गातील उपक्रमांद्वारेच मूल्यशिक्षण घेऊ शकतात का?

हो आणि नाही. बीड जिल्ह्यातील आमच्या मूल्यवर्धनच्या पथदर्शी कार्यक्रमाच्या सहा वर्षाच्या अनुभवातून असे दिसले, की केवळ वर्गउपक्रमांमुळे मुलांच्या मूल्यविषयक वर्तनात सकारात्मक बदल होतात. काही आंतरराष्ट्रीय तज्ज्ञांनी या पथदर्शी कार्यक्रमाचे मूल्यमापन केले असून या निष्कर्षावर शिक्कामोर्तब केले आहे.

मात्र, हे उघडच आहे की शाळेचे संपूर्ण वातावरण मुलांच्या अशा मूल्यशिक्षणासाठी पोषक असायला हवे. त्यासाठी मूल्यवर्धन कार्यक्रमात 'समग्र शाळा पद्धत' वापरली जाते. वर्गातील उपक्रम हा या पूर्ण कार्यक्रमाचा एक भाग आहे.

६. 'मूल्यवर्धन' चे वर्गउपक्रम तज्ज्ञांनी मान्य केलेल्या अभ्यासक्रमांवर आधारित आहेत का?

मूल्यवर्धन कार्यक्रमाची रचना अभ्यासपूर्ण आराखड्यावर आधारित आहे. त्यामध्ये कार्यक्रमाची संकल्पना, अध्ययन निष्पत्ती, हे सर्व स्पष्ट केलेले असते. हा आराखडा राष्ट्रीय शैक्षणिक संशोधन आणि प्रशिक्षण परिषद (NCERT) आणि महाराष्ट्र राज्य शैक्षणिक संशोधन आणि प्रशिक्षण परिषद (विद्या प्राधिकरण) यांसारख्या अधिकारी संस्थांनी तपासून संमत केलेला आहे. 'मूल्यवर्धन'चे वर्गउपक्रम सुद्धा महाराष्ट्र विद्या प्राधिकरणाच्या तज्ज्ञ गटाने तपासले आहेत.

७. मूल्यवर्धन कार्यक्रमामधून मुले घटनात्मक मूल्ये आत्मसात करताहेत हे आम्हाला कसे कळेल?

शिक्षण हक्क कायद्यानुसार मूल्यवर्धन कार्यक्रमाच्या निष्पत्तींचे सतत आणि सर्वकष मूल्यमापन करावे अशी शांतिलाल मुश्ता फाउंडेशनची सूचना आहे.

हे मूल्यमापन कसे करायचे हे जाणून घेण्यासाठी कृपया या पुस्तिकेचा विभाग १२ बघावा.

अनेक शाळांमधील निष्पत्तीचे मूल्यमापन स्वतंत्र संस्थेकडून करण्यात यावे अशी शांतिलाल मुश्ता फाउंडेशनची सूचना आहे. त्यात मूल्यवर्धन सुरु होण्यापूर्वीच्या आणि संपल्यानंतरच्या पाहणीचा समावेश असावा.

८. मूल्यवर्धन कार्यक्रमासाठी शांतिलाल मुश्ता फाउंडेशन शाळांना कशा प्रकारे मदत करते?

मूल्यवर्धन कार्यक्रमाचा हेतू आणि मूल्ये मान्य असणाऱ्या शाळा अथवा शाळा संचालकांना, शांतिलाल मुश्ता फाउंडेशन मूल्यवर्धन कार्यक्रम मोफत देते.

शाळांना खालील प्रकाराचे मदत दिले जाते :

- शैक्षणिक आणि प्रशिक्षण साहित्य
- संबंधित अधिकारी वर्गासाठी परिचय शिबिरे
- शिक्षकांसाठी क्षमतावृद्धी कार्यशाळा.

शाळा चालकांशी जो करार केला जातो, त्यानुसार शांतिलाल मुथ्था फाउंडेशन कार्यक्रम पूर्ण करण्यास मदत करते. निष्पत्तींचे स्वतंत्र मूल्यमापन करण्याची व्यवस्था करते. तसेच, शाळेमधील आणि मुलांमधील बदलांची नोंद ठेवते.

वर्गातील उपक्रम घेणे : नित्याची आव्हाने

वर्गात मूल्यवर्धन उपक्रम घेताना शिक्षकांनी व्यक्त केलेली काही आव्हाने अशी आहेत :

- भिन्न इयत्तांची मुले एकाच वर्गात असल्यास उपक्रम घेणे कठीण जाते.
- मुलांच्या जोड्या अथवा गट करण्यात खूप वेळ जातो.
- गट करण्यासाठी वर्गात पुरेशी मुले नसतात.
- मुले खूप असतात. शिवाय वर्गात बाक असतात, त्यामुळे गट करणे कठीण जाते.
- काही मुलांना काही मुलांबोबर जोडी अथवा गटात राहायचे नसते.
- काही मुले गटावर वर्चस्व गाजवितात.
- काही मुले गटचर्चेत कधीच भाग घेत नाहीत.
- काही जोड्या / गट स्वीकाराई उत्तरे देत नाहीत.
- काही मुले दिलेला उपक्रम एका तासिकेत पूर्ण करू शकत नाहीत.
- काही मुले काही उपक्रम यशस्वी-रीत्या पूर्ण करू शकत नाहीत.

ह्या प्रत्येक आव्हानाचे उत्तर शोधण्यासाठी यानंतर तुम्हालाच योग्य ते उपाय सुचवायचे आहेत.

बहु-इयत्ता वर्ग

चाचणी २६ :

भिन्न इयत्तांची मुले एकाच वर्गात असल्यास उपक्रम घेण्यासाठी शिक्षक हे करू शकतात:	योग्य	अयोग्य
१. पहिली आणि दुसरी इयत्ता, अथवा तिसरी आणि चौथीचे वर्ग एकत्र करावेत आणि उपक्रम घ्यावा.		
२. पहिला आणि तिसरा वर्ग अथवा दुसरा आणि चौथा वर्ग एकत्र करून उपक्रम घ्यावा.		
३. एका इयत्तेसाठी उपक्रम घ्यावा आणि इतर वर्गाच्या विद्यार्थ्यांना तो पाहण्यास सांगावे.		
४. एका इयत्तेसाठी उपक्रम घ्यावा आणि दुसऱ्या इयत्तेच्या विद्यार्थ्यांना दुसरे एखादे विशिष्ट शिकण्याजोगे काम द्यावे.		

जोडी अथवा गट करणे

चाचणी २७ :

जोड्या आणि गट करताना वेळ वाचविण्यासाठी शिक्षक हे कसू शकतात :	योग्य	अयोग्य
१. मुलांना म्हणावे, “तुम्हांला हव्या तशा जोड्या अथवा गट करा.”		
२. थोड्याशाच जोड्या आणि गट करावे आणि इतर मुलांना उपक्रम पाहूद्यावा.		
३. जोड्या आणि गट झटपट बनवावेत. प्रत्येक नव्या उपक्रमाकरीता नवीन जोड्या अथवा गट करणे टाळावे.		

छोटावर्ग

चाचणी २८ :

जर वर्गात गट बनविण्यासाठी फारच कमी मुले असतील तर शिक्षकांनी हे करावे :	योग्य	अयोग्य
१. गटाएवजी जोड्या कराव्यात.		
२. जोड्या अथवा गट कसू नयेत.		
३. एकच गट करावा.		

बाके असणारा मोठा वर्ग

चाचणी २९ :

बाके असणाऱ्या वर्गात खूप मुले असतील तर गट तयार करणे कठीण होते. अशा वेळी शिक्षक हे कसू शकतात :	योग्य	अयोग्य
१. गट अथवा जोड्या कसू नयेत.		
२. गटाएवजी जोड्या कराव्यात.		
३. गट करावेत.		

जोड्या किंवा गटात बसण्याविषयी विद्यार्थ्याची नाखुशी

चाचणी ३० :

काही विद्यार्थी दुसऱ्या विद्यार्थ्याबरोबर जोड्या अथवा गटामध्ये बसायला तयार नसतात. अशा वेळी शिक्षक हे करू शकतात :	योग्य	अयोग्य
१. विद्यार्थ्याना त्यांच्या मित्रांसोबतच बसू द्यावे.		
२. विद्यार्थ्याना चांगल्या रीतीने पण ठामपणे सांगा की, त्यांना वर्गातील सर्व विद्यार्थ्याबरोबर काम करायला शिकावे लागेल.		
३. जोड्या अथवा गट बनवूच नयेत.		

वर्चस्व गाजविणारे विद्यार्थी

चाचणी ३१ :

जर काही विद्यार्थी गटांवर वर्चस्व गाजवीत असतील तर शिक्षक हे करू शकतात :	योग्य	अयोग्य
१. असे होणारच म्हणून त्यांना वर्चस्व गाजवू द्यावे.		
२. वर्चस्व गाजविणाऱ्या मुलांना रागवावे अथवा त्यांना शिक्षा करावी.		
३. वर्गाला ठामपणे सांगा की, सगळ्या गटातील सगळ्या मुलांना उपक्रमामध्ये भाग घेण्याची संधी मिळायलाच हवी.		

गटचर्चेत सहभाग नसणे

चाचणी ३२ :

काही विद्यार्थी गटचर्चेत कधीच भाग घेत नाहीत. अशा वेळी शिक्षक हे करू शकतात :	योग्य	अयोग्य
१. काहीच कृती न करणे.		
२. विद्यार्थ्यावर भाग घेण्यासाठी जबरदस्ती करणे.		
३. त्याविद्यार्थ्याशी बोलून ते चर्चेत भाग का घेत नाहीत हे शोधण्याचा प्रयत्न करणे.		

अस्वीकाराहू उत्तरे

चाचणी ३३ :

जर एखाद्या जोडीने अथवा गटाने अस्वीकाराहू उत्तर दिले तर शिक्षक हे करू शकतात :	योग्य	अयोग्य
१. त्यांना सांगा की त्यांचे उत्तर चुकीचे आहे.		
२. त्यांना बरोबर अथवा योग्य उत्तर सांगा.		
३. इतर विद्यार्थ्यांना विचारा, “या मुलांनी दिलेल्या उत्तराशी तुम्ही सहमत आहात का?”		
४. त्या जोडी अथवा गटाला विचारावे, “तुमचे उत्तर सगळ्यांना मान्य होईल का?”		

अपुरावेळ

चाचणी ३४ :

जर विद्यार्थी एखादा उपक्रम एका तासिकेमध्ये पूर्ण करू शकले नाहीत तर शिक्षक हे करू शकतात :	योग्य	अयोग्य
१. शक्य असेल तर विद्यार्थी उपक्रम पूर्ण करू शकतील एवढा वेळ सत्र चालू ठेवावे.		
२. उपक्रम अपूर्णच राहू द्यावा.		
३. शक्य असल्यास मुलांना सांगावे की, त्यांनी तो उपक्रम घरी पूर्ण करावा किंवा पुढच्या मूल्यवर्धन सत्रात तो पूर्ण करावा.		

कठीण उपक्रम

चाचणी ३५ :

जर बन्याच विद्यार्थ्यांना एखादा उपक्रम कठीण वाटला तर शिक्षक हे करू शकतात :	योग्य	अयोग्य
१. विद्यार्थ्यांना “उपक्रम करू नका”, असे सांगावे.		
२. तो उपक्रम थांबवून दुसरा उपक्रम घ्यावा.		
३. विद्यार्थ्यांना उपक्रम समजावून सांगावा. त्यांना सूचना द्याव्यात आणि उपक्रम पूर्ण करायला मदत करावी.		
४. उपक्रमात थोडा बदल करून, सोपा होईल असे बघावे.		

मूल्यवर्धन उपक्रमांशी मुलांची ओळख

व्यापी:

- मूल्यवर्धन' ची तुमच्या वर्गात ओळख करून देणे.
- मूल्यवर्धन उपक्रमांची वर्गात ओळख कशी करून द्यायची हे आपण या विभागात बघूया.

प्राथमिक टप्पे

तुमच्या शाळेत मूल्यवर्धन उपक्रम नव्याने सुरु करण्यापूर्वी काही प्राथमिक गोष्टींची पूर्तता करावी लागेल :

- प्रथम तुमच्या मुख्याध्यापकांना, तुम्ही भाग घेतलेल्या क्षमतावृद्धी शिबिराविषयी माहिती द्यावी. त्यांना 'मूल्यवर्धन' विषयी सांगावे. मुख्याध्यापकांच्या सहमतीने शाळेतील इतर शिक्षकांशीही मूल्यवर्धनविषयी बोलावे.
- मुख्याध्यापक आणि इतर शिक्षकांना 'मूल्यवर्धन'चे शैक्षणिक साहित्य दाखवावे.
- मुख्याध्यापक आणि वर्गशिक्षकांसोबत चर्चा करून, मूल्यवर्धन उपक्रमासाठी वेळ ठरवून घ्यावी. एका वर्गसाठी, एका दिवशी, दोनपेक्षा जास्त मूल्यवर्धन सत्र ठेवून येत.
- शाळा व्यवस्थापन समिती सदस्य आणि मुलांच्या पालकांना 'मूल्यवर्धन'बद्दल शक्य तितक्या लवकर माहिती द्यावी. मूल्यवर्धनची काही उद्दिष्टे आहेत, ती साध्य होण्याबाबत पालकांची जी जबाबदारी आहे, त्याबद्दल त्यांच्याशी बोलावे. पालकांनी मुलांना स्वतः विचार करण्यास उत्तेजन द्यायला हवे. मुलांना कठोर शिक्षा देणे टाळावे. 'मूल्यवर्धन'च्या सत्रात वर्गात काय काय झाले ते मुलांना विचारावे. तसेच घरी करायच्या उपक्रमांना पालकांनी सकारात्मक प्रतिसाद द्यावा.

तुमच्या वर्गात मूल्यवर्धनची ओळख करून देणे

'मूल्यवर्धन'ची तुमच्या वर्गात ओळख करून देण्याची आता तुमची तयारी झाली आहे. 'मूल्यवर्धन'च्या पहिल्या तासाला/ सत्राला पुढील बाबी तुम्ही मुलांना सांगू शकता :

- आजपासून मूल्यवर्धन हा विषय आपण शिकणार आहोत. त्यामधून आपण काही नवीन गोष्टी शिकणार आहोत.
- म्हणजे स्वतःविषयी, आपल्या मित्रांविषयी, कुटुंबीयांविषयी, आपल्या शाळेविषयी, आणखी असेच काही आपण शिकणार आहोत.
- चांगल्या सवयी, आपण काय करावे आणि काय करून नये यांविषयी पण माहीत करून घेऊया.
- हे शिकताना आपण गोष्टी ऐकू, चित्रे काढू, चित्रे संगवू, आपापसात चर्चा करू, वेगवेगळ्या विषयांवर विचार करू.
- आपल्याला खूप मजा येईल.
- करूया मग सुरुवात?

सारांश

- 'मूल्यवर्धन' ची ओळख वर्गात करून देण्यापूर्वी काही प्राथमिक तयारी करायला हवी.

परिशिष्ट

मूल्यांकन निरीक्षण तत्त्वा

अध्ययन निष्पत्ती १ : स्वतःच्या कल्याणासाठी आणि प्रभावी व्यक्तिमत्वासाठी स्वजाणीव आणि स्वयंव्यवस्थापन कौशल्ये यांचा वापर करणे. (संबंधित मूल्य : स्वायत्तता, चिकित्सक आणि सर्जनशील विचार)

विभाग	निर्देशक	नमुनादाखल निरीक्षणाचे मुद्दे
१	स्वतःचे मत / आवडी-निवडी व्यक्त करणे	<ul style="list-style-type: none"> विद्यार्थी सामान्यतः स्वतःचे मत / आवडी-निवडी सुस्पष्टपणे व्यक्त करतो का? (उदा. आवडता रंग, आवडता खेळ, न आवडणारा खाद्यपदार्थ, इ.) विद्यार्थी कधीकधी स्वतःचे मत / आवडी-निवडी व्यक्त करतो का? विद्यार्थ्याचे स्वतःचे मत / आवडी-निवडी व्यक्त करण्याचे प्रमाण खूप कमी असते का?
१	स्वतःला शांत ठेवणे. ज्यामुळे इजा होईल किंवा धोका निर्माण होईल असे अविचारी वर्तन अगर कृत्य टाळणे	<ul style="list-style-type: none"> विद्यार्थी सामान्यतः स्वतःला शांत ठेवून अविचारी वर्तन टाळतो का? (एखादे अवघड काम करतानासुद्धा) विद्यार्थी स्वतःला शांत ठेवून अविचारी वर्तन टाळत असल्याचे कधीकधी दिसते का? स्वतःला शांत ठेवून अविचारी वर्तन टाळत असल्याचे विद्यार्थ्याचे प्रमाण खूप कमी दिसते का? (उदा. वाहनांकडे लक्ष न देता धावत रस्ता ओलांडणे)
१	काम पूर्ण करण्यासाठी नियोजन करणे	<ul style="list-style-type: none"> विद्यार्थी एखादे काम यशस्वी करण्यासाठी योग्य पायऱ्या वापरून सामान्यतः नियोजन करतो का? (उदा. 'मूल्यवर्धन' चे उपक्रम पूर्ण करण्यासाठी) विद्यार्थी एखादे काम यशस्वी करण्यासाठी योग्य पायऱ्या वापरून कधीकधी नियोजन करतो का? एखादे काम यशस्वी करण्यासाठी योग्य पायऱ्या वापरून नियोजन करण्याचे विद्यार्थ्याचे प्रमाण खूप कमी दिसते का?
१	स्वतःची बलस्थाने/क्षमता ओळखणे	<ul style="list-style-type: none"> विद्यार्थी स्वतःमध्ये असलेली बलस्थाने/क्षमता सामान्यतः सांगतो का? विद्यार्थी स्वतःमध्ये असलेली बलस्थाने/क्षमता कधीकधी सांगतो का? स्वतःमध्ये असलेली बलस्थाने/क्षमता सांगण्याचे विद्यार्थ्याचे प्रमाण खूप कमी असते का?
अ.नि.२ : स्वतंत्र विचार करणे. (संबंधित मूल्य : स्वायत्तता)		
१	गोष्टी, चित्रे इत्यादी माध्यमातून स्वतःच्या कल्पना व्यक्त करणे	<ul style="list-style-type: none"> विद्यार्थी सामान्यतः स्वतःच्या कल्पनेने गोष्ट लिहितो का किंवा चित्र काढतो का? विद्यार्थी कधीकधी स्वतःच्या कल्पनेने गोष्ट लिहितो किंवा चित्र काढतो का? स्वतःच्या कल्पनेने गोष्ट लिहिण्याचे किंवा चित्र काढण्याचे विद्यार्थ्याचे प्रमाण खूप कमी असते का?

अ.नि.३ : जबाबदारीने निर्णय घेणे. (संबंधित मूल्य : जबाबदारी)

विभाग	निर्देशक	नमुनादाखल निरीक्षणाचे मुद्दे
२	स्वतःच्या वस्तूंची काळजी घेणे	<ul style="list-style-type: none"> विद्यार्थी घरून शाळेत आणलेल्या स्वतःच्या वस्तूंची सामान्यतः काळजी घेतो का? विद्यार्थी घरून शाळेत आणलेल्या स्वतःच्या वस्तूंची काळजी कधीकधी घेतो का? घरून शाळेत आणलेल्या स्वतःच्या वस्तूंची काळजी घेण्याचे विद्यार्थ्याचे प्रमाण खूप कमी असते का?
२	सोयी-सुविधांचा योग्य वापर करणे	<ul style="list-style-type: none"> विद्यार्थी सामान्यतः शाळेतील सोयी-सुविधांचा (पाण्याचा नळ आणि स्वच्छतागृह इत्यादी) योग्य रीतीने वापर करतो का? विद्यार्थी कधीकधी शाळेतील सोयी-सुविधांचा योग्य रीतीने वापर करतो का? शाळेतील सोयी-सुविधांचा योग्य रीतीने वापर करण्याचे विद्यार्थ्याचे प्रमाण खूप कमी असते का?
२	असुरक्षित परिस्थिती टाळणे	<ul style="list-style-type: none"> विद्यार्थी सामान्यतः धोकादाक घटना टाळतो का? (जसे की, धारदार वस्तू हाताळणे, काटेरी कुंपण ओलांडणे इत्यादी.) विद्यार्थी कधीकधी धोकादाक घटना टाळतो का? धोकादाक घटना टाळण्याचे विद्यार्थ्याचे प्रमाण खूप कमी असते का?
२	आरोग्याच्या चांगल्या सवर्यांचा पालन	<ul style="list-style-type: none"> विद्यार्थी आरोग्यदायी सवर्यांचे पालन सामान्यतः करतो का? (जसे की, दात घासणे, खाण्यापूर्वी हात धुणे, स्वच्छतागृहातून आल्यानंतर साबणाने हात स्वच्छ धुणे, इत्यादी.) विद्यार्थी आरोग्यदायी सवर्यांचे पालन कधीकधी करतो का? आरोग्यदायी सवर्यांचे पालन करण्याचे विद्यार्थ्याचे प्रमाण खूप कमी असते का?
२	नियमांचे महत्त्व ओळखणे आणि त्यांचे पालन करणे	<ul style="list-style-type: none"> विद्यार्थी शाळेत, वर्गात आणि मैदानावर नियमांचे पालन सामान्यतः करतो का? विद्यार्थी शाळेत, वर्गात आणि मैदानावर नियमांचे पालन कधीकधी करतो का? शाळेत, वर्गात आणि मैदानावर नियमांचे पालन करण्याचे विद्यार्थ्याचे प्रमाण खूप कमी असते का?
२	वेगवेगळ्या परिस्थितीत योग्य आणि अयोग्य वर्तनातील फरक ओळखणे	<ul style="list-style-type: none"> विद्यार्थी सामान्यतः विविध प्रसंगी योग्य वर्तन करतो का? (जसे की, वर्गात, मैदानात, मूल्यवर्धन उपक्रम करताना.) विविध प्रसंगी योग्य वर्तन करण्याचे विद्यार्थ्याचे प्रमाण कमी असते का? विविध प्रसंगी योग्य वर्तन करण्याचे विद्यार्थ्याचे प्रमाण खूप कमी असते का?
२	प्रामाणिकपणाचे महत्त्व ओळखणे	<ul style="list-style-type: none"> विद्यार्थी सामान्यतः खरे बोलतो का? विद्यार्थी कधीकधी खरे बोलतो का? खरे बोलण्याचे विद्यार्थ्याचे प्रमाण खूप कमी असते का?

विभाग	निर्देशक	नमुनादाखल निरीक्षणाचे मुद्दे
२	घरातील व शाळेतील कर्तव्यांची जाणीव असणे	<ul style="list-style-type: none"> विद्यार्थ्याला घरात व शाळेत कराव्या लागणाऱ्या कर्तव्यांची सामान्यतः जाणीव असते का? विद्यार्थ्याला घरात व शाळेत कराव्या लागणाऱ्या कर्तव्यांची बन्याचदा जाणीव करून द्यावी लागते का? विद्यार्थ्याला घरात व शाळेत कराव्या लागणाऱ्या कर्तव्यांची नेहमी जाणीव करून द्यावी लागते का?
अ.नि.४ : स्वतःशी, इतरांशी तसेच संपूर्ण जगाशी संबंधित घडामोर्डींवर चिकित्सकपणे विचार करणे. समस्या आणि आव्हानांचा विचार करून त्यावर नावीन्यपूर्ण उपाय शोधणे. (संबंधित मूल्य : चिकित्सक आणि सर्जनशील विचार)		
१	सूक्ष्म निरीक्षण करणे	<ul style="list-style-type: none"> विद्यार्थी सभोवतालच्या वस्तू व्यक्ती, ठिकाणे यांच्यातील साम्य व भेद यांचे सामान्यतः सूक्ष्म निरीक्षण करतो का? विद्यार्थी सभोवतालच्या वस्तू व्यक्ती, ठिकाणे यांच्यातील साम्य व भेद यांचे कधीकधी सूक्ष्म निरीक्षण करतो का? सभोवतालच्या वस्तू व्यक्ती, ठिकाणे यांच्यातील साम्य व भेद यांचे सूक्ष्म निरीक्षण करण्याचे विद्यार्थ्यांचे प्रमाण खूप कमी असते का?
१	दैनंदिन जीवनातील घटनांबद्दल चिकित्सक विचार करणे	<ul style="list-style-type: none"> विद्यार्थी गोष्ट / प्रसंगातील कारणे, हेतू यांचे सामान्यतः विश्लेषण करतो का? विद्यार्थी गोष्ट / प्रसंगातील कारणे, हेतू यांचे कधीकधी विश्लेषण करतो का? गोष्ट / प्रसंगातील कारणे, हेतू यांचे कधीकधी विश्लेषण करण्याचे विद्यार्थ्यांचे प्रमाण खूप कमी असते का?
१	समस्या सोडविण्यासाठी वेगवेगळ्या पर्यायांचा विचार करणे	<ul style="list-style-type: none"> विद्यार्थी निर्माण झालेली समस्या सोडविण्यासाठी सामान्यतः वेगवेगळ्या पर्यायांचा विचार करतो का? (जसे की, शिक्षकांनी वर्गात करण्यासाठी दिलेले आव्हानात्मक काम.) विद्यार्थी निर्माण झालेली समस्या सोडविण्यासाठी वेगवेगळ्या पर्यायांचा विचार कधीकधी करतो का? निर्माण झालेली समस्या सोडविण्यासाठी वेगवेगळ्या पर्यायांचा विचार करण्याचे विद्यार्थ्यांचे प्रमाण खूप कमी असते का?
अ.नि.५ : विविधतेची ओळख ठेवून, आदर करणे. (संबंधित मूल्य : विविधतेचा आदर)		
४	व्यक्ती-व्यक्तिमधील फरक व साम्य ओळखणे	<ul style="list-style-type: none"> विद्यार्थी अवतीभोवतीचे लोक जसे की, वर्गमित्र, कुटुंबीय, शेजारी इत्यादी आणि स्वतःमधील प्रमुख साम्य आणि वेगळेपणा सामान्यतः ओळखतो का? विद्यार्थी अवतीभोवतीच्या लोकांमधील प्रमुख साम्य आणि वेगळेपणा कधीकधी ओळखतो का? अवतीभोवतीच्या लोकांमधील प्रमुख साम्य आणि वेगळेपणा ओळखण्याचे विद्यार्थ्यांचे प्रमाण खूप कमी असते का?

विभाग	निर्देशक	नमुनादाखल निरीक्षणाचे मुद्दे
४	विविध व्यक्ती आणि समूहाचे योगदान ओळखणे	<ul style="list-style-type: none"> विद्यार्थी लोकांच्या कल्याणासाठी विविध लोकांकडून केले जाणारे योगदान सामान्यतः ओळखतो का? विद्यार्थी लोकांच्या कल्याणासाठी विविध लोकांकडून केले जाणारे योगदान कधीकधी ओळखतो का? लोकांच्या कल्याणासाठी विविध लोकांकडून केले जाणारे योगदान ओळखण्याचे विद्यार्थ्यांचे प्रमाण खूप कमी असते का?
अ.नि.६ : एकमेकांचा आदर बाळगून, सर्वांशी सकारात्मक नातेसंबंध राखणे आणि त्यासाठी आंतरव्यक्ती कौशल्यांचा वापर करणे. (संबंधित मूल्य : मानवी प्रतीष्ठेचा आदर, सुसंवादी नातेसंबंध)		
३	सर्वांचा आदर करणे	<ul style="list-style-type: none"> विद्यार्थी वय, लिंग, वर्ग, जात असे फरक न करता सामान्यतः सर्वांचा आदर करतो का? विद्यार्थी वय, लिंग, वर्ग, जात असे फरक न करता कधीकधी आदर करतो का? वय, लिंग, वर्ग, जात असे फरक न करता आदर करण्याचे विद्यार्थ्यांचे प्रमाण खूप कमी असते का?
३	इतरांच्या भावना ओळखणे	<ul style="list-style-type: none"> विद्यार्थी दररोज त्याच्या संपर्कात येणाऱ्या व्यक्तिंच्या भावना सामान्यतः ओळखतो का? (वर्गमित्र, शाळेतील इतर व्यक्ती, इत्यादी) विद्यार्थी दररोज त्याच्या संपर्कात येणाऱ्या व्यक्तिंच्या भावना कधीकधी ओळखतो का? दररोज त्याच्या संपर्कात येणाऱ्या व्यक्तिंच्या भावना ओळण्याचे विद्यार्थ्यांचे प्रमाण खूप कमी असते का?
३	मैत्रीचे महत्त्व ओळखणे	<ul style="list-style-type: none"> विद्यार्थ्यांचे मैत्रीसंबंध सामान्यतः दृढ आहेत का? विद्यार्थ्यांचे मैत्रीसंबंध कधीकधी तुटतात का? विद्यार्थ्यांचे मैत्रीसंबंध नेहमी तुटतात का?
३	इतरांना सहकार्य करणे	<ul style="list-style-type: none"> विद्यार्थी सामान्यतः खेळताना किंवा गटकार्य करताना सहकार्य करतो का? विद्यार्थी खेळताना किंवा गटकार्य करताना कधीकधी सहकार्य करतो का? खेळताना किंवा गटकार्य करताना कधीकधी सहकार्य करण्याचे विद्यार्थ्यांचे प्रमाण खूप कमी असते का?
३	समवयस्कांशी भांडणे टाळण्यासाठी/ मिटविण्यासाठी योग्य मार्ग निवडणे	<ul style="list-style-type: none"> विद्यार्थी समवयस्कांशी होणारी भांडणे/मारामारी टाळण्यासाठी / मिटविण्यासाठी सामान्यतः योग्य मार्ग निवडतो का? विद्यार्थी समवयस्कांशी होणारी भांडणे/मारामारी टाळण्यासाठी / मिटविण्यासाठी कधीकधी योग्य मार्ग निवडतो का? समवयस्कांशी होणारी भांडणे/मारामारी टाळण्यासाठी/ मिटविण्यासाठी योग्य मार्ग निवडण्याचे विद्यार्थ्यांचे प्रमाण खूप कमी असते का?

अ.नि.७ : इतरांविषयी आस्था बाळगणे. (संबंधित मूल्य : इतरांविषयी आस्था)

विभाग	निर्देशक	नमुनादाखल निरीक्षणाचे' मुद्दे
३	इतरांबरोबर कनवाळूपणे वागणे	<ul style="list-style-type: none"> विद्यार्थीं वर्गात व मैदानावर सामान्यतः कनवाळूपणे वागतो का? विद्यार्थीं वर्गात व मैदानावर कधीकधी कनवाळूपणे वागतो का? वर्गात व मैदानावर विद्यार्थ्यांचे कनवाळूपणे वागण्याचे प्रमाण खूप कमी असते का?
४	इतरांना मदत करणे	<ul style="list-style-type: none"> विद्यार्थीं मित्र आणि वर्गमित्र यांना सामान्यतः मदत करतो का? विद्यार्थीं मित्र आणि वर्गमित्र यांना कधीकधी मदत करतो का? मित्र आणि वर्गमित्र यांना कधीकधी मदत करण्याचे विद्यार्थ्यांचे प्रमाण खूप कमी असते का?

अ.नि.८ : कुटुंब, शाळा आणि स्थानिक परिसर यातील सर्वांच्या कल्याणासाठी योगदान देणे. (संबंधित मूल्य : सक्रीय सहभाग)

४	वर्ग अथवा शाळेसाठी उपयुक्त प्रकल्प राबविणे	<ul style="list-style-type: none"> जेव्हा प्रकल्पात सहभागी होण्याची संधी मिळते तेव्हा विद्यार्थी सामान्यतः त्यात मनापासून सहभागी होतो का? (वर्ग स्वच्छता, वर्ग सुशोभन इ.) जेव्हा प्रकल्पात सहभागी होण्याची संधी मिळते तेव्हा विद्यार्थी त्यात कधीकधी मनापासून सहभागी होतो का? जेव्हा प्रकल्पात सहभागी होण्याची संधी मिळते तेव्हा त्यात मनापासून सहभागी होण्याचे विद्यार्थ्यांचे प्रमाण खूप कमी असते का?
४	पाणी काटकसरीने वापरणे	<ul style="list-style-type: none"> विद्यार्थीं शाळेतील पाण्याचा वापर सामान्यतः आवश्यक तेवढाच करतो का? विद्यार्थीं कधीकधी शाळेतील पाण्याचा वापर आवश्यक तेवढा करतो का? शाळेतील पाण्याचा वापर आवश्यक तेवढा करण्याचे विद्यार्थ्यांचे प्रमाण खूप कमी असते का?
४	झाडांचे महत्त्व ओळखणे	<ul style="list-style-type: none"> विद्यार्थीं सामान्यतः झाडांचे महत्त्व ओळखून त्यांची काळजी घेतो का? विद्यार्थीं कधीकधी झाडांची काळजी घेतो का? झाडांची काळजी घेण्याचे विद्यार्थ्यांचे प्रमाण खूप कमी असते का?

उत्तरसूची

विभाग	चाचणी	योग्य/बरोबर पर्याय
१	१	३
२	२	१, ३, ५, ७
	३	२, ४, ५, ७, ९, १०, १२, १३
	४	१, ४
३	५	३, ४
४	६	२, ३
	७	१, २
	८	१, २, ३
	९	२, ३
५	१०	४
६	११	३
७	१२	४, ५, १, २, ६, ३, ७, ९, ८
	१३	२, ४, ५
८	१४	१, ४, ५
	१५	२, ३, ४
	१६	२
९	१७	मुक्तोत्तरी : ३, ६ वस्तुनिष्ठ : १, ४ संकल्पनात्मक: २, ५

विभाग	चाचणी	योग्य/बरोबर पर्याय
	१८	२
	१९	५
	२०	३
१०	२१	५
	२२	३, ४
	२३	२, ६
११	२४	२
१२	२५	१, २, ३
१३	२६	१, ४
	२७	३
	२८	१
	२९	२
	३०	२
	३१	३
	३२	३
	३३	३, ४
	३४	१, ३
	३५	३, ४

महाराष्ट्र राज्य शैक्षणिक संशोधन व प्रशिक्षण परिषद (विद्या प्राधिकरण)
७०८, सदाशिव पेठ, कुमठेकर मार्ग, पुणे – ४११ ०३०